

dyade
.no

IMOTTATT
28 JUN 2001

I fornuftens grenseland

Carl Henrik Grøndahl:
Når vi troløse våkner

Svend Davanger:
Overtro i en
naturvitenskapelig tid

Tor Hersoug:
Myten om det
rasjonelle, økonomiske
menneske

Maria Gjems-Onstad:
Den handicappede
fornuft

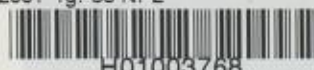
Dag Jenssen:
Spinoza i
Markedsgaten

Ole Nygaard:
Meditasjon og
eksistensielle
dilemmaer

Eirik Jensen:
En samtale mellom det
rasjonelle og det
irrasjonelle

Høgskulen i Sogn og Fjordane

Dyade
HSF/FOSS Tidsskrift Dya
2001 rg. 33 Nr 2

H01003768

2 2001

Våre mange viljer

Vi mennesker strever så godt vi kan med å være rasjonelle. Og like ofte bebreider vi oss selv og andre at vi ikke lykkes. Ja, unektelig ser det ofte ut som om vi heller sikter rett på skjærene i stedet for å forsøke å unngå dem. Så enkelt er det ikke. Vårt viljesliv er komplekst, og flere viljer kan operere i oss på en gang. En del av oss vil gjøre det mest fornuftige. En annen del har en annen dagsorden. Eirik Jensen skriver i sin samtale mellom det rasjonelle og det irrasjonelle om fornuften som vil begrense spisingen og impulsen som vil fråtse i seg alskens godsaker.

Dette Dyade handler for det meste om skjærene i sjøen. På ulike livsfelter undersøker vi hvordan irrasjonelle impulser og krefter styrer oss. Vi ser på parforhold, overtro, økonomi, angst, filosofi, meditasjon. Så veldig mange løsninger på problemene serverer vi nok ikke. Det har heller ikke vært siktemålet. Sannsynligvis er det ikke særlig rasjonelt å servere en mengde gode råd. Siden vi mennesker styres av mye annet enn kjølig, kalkulerende fornuft, er irrasjonaliteten noe vi må leve med og forholde oss til mer enn å søke å løse i en fei. Altfor mange av samtidens tilbud dreier seg om kjappe løsninger på eksistensielle dilemmaer

Vi tror at det er interessant i seg selv å studere våre mer irrasjonelle sider. Vi lever i en kultur som har lett for å tenke at den er gjennomsyret av rasjonalitet og vitenskapelighet. Det er tendenser til å fornekte at mye av tilværelsen preges av underliggende uvisshet og krefter vi har liten styring med. Bevisstgjøringen av dette kan i seg selv være fruktbar. Det du vet om, blir du mindre styrt av.

INNHOOLD

- Carl Henrik Grøndahl:*
Når vi troløse våkner side 2
- Svend Davanger:*
Overtro i en naturvitenskapelig tid side 10
- Tor Hersoug:*
Myten om det rasjonelle, økonomiske mennesket side 18
- Maria Gjems-Onstad:*
Den handicappede fornuft side 28
- Dag Jenssen:*
Spinoza i Markedsgaten side 34
- Ole Nygaard:*
Meditasjon og eksistensielle dilemmaer side 40
- Erik Jensen:*
En samtale mellom det rasjonelle og det irrasjonelle side 46
- Vibeke Videm:*
Vegetarianisme - like gammel som mennesket side 55

Om forfatterne:

Carl Henrik Grøndahl er redaksjonsleder i NRK Radioteateret.
Svend Davanger er dr.med. og førsteamanuensis ved Universitetet i Bergen.

Tor Hersoug er utredningsdirektør i Næringslivets Hovedorganisasjon og professor II ved Handelshøyskolen BI.

Maria Gjems-Onstad er privatpraktiserende psykolog.

Dag Jenssen er dr.art. og førsteamanuensis ved Høyskolen i Stavanger.

Ole Nygaard er journalist i Aftenposten.

Erik Jensen er magister i filosofi og advokat.

Vibeke Videm er dr.med. og professor ved Universitetet i Trondheim

2/2001 33. årgang

Tidsskrift for kultur, filosofi,
psykologi, meditasjon, samfunn

DYADE drives på
idealistisk basis.
Ingen mottar økonomisk godtgjø-
relse for bidrag.
Evt. overskudd går til
organisasjonen Acem.

Adresser:

Postboks 2559 Solli,
0202 Oslo
Huitfeldtsgt. 49, 0202 Oslo
Telefon: 23 11 87 00
Telefax: 22 83 18 31
Postgiro: 0805 2 09 42 33
dyade@acem.no
dyade.no

Trykk/opplag:

Hegland Trykkeri a.s
1200 eks
Utkommer 4 ganger i året

Abonnement

For år 2001: kr. 190.-

Redaktør:

Ole Nygaard

Redaksjon:

Halvor Eifring
Eirik Jensen
Turid Suzanne Berg-Nielsen
Carl Henrik Grøndahl

Redaksjonsekretær:

Trygve Fridstrøm

Administrasjon:

Acem sekretariat

Redaksjonsråd:

Rolf Brandrud
Ole Gjems-Onstad
Torbjørn Hobbøl
Are Holen

ISSN 0332-5792

CARL HENRIK GRØNDAHL

NÅR VI TROLØSE VÅKNER

- Banal, spekulativ, privat. Ingmar Bergman er en gammel gris. Det sa Oslos kinodirektør Ingeborg Moræus Hanssen om filmen *Trolösa*. Så braket det løs.

Filmdistributøren vurderte søksmål, festivalsjefen i Haugesund syntes det var leit, regissøren Liv Ullmann betraktet det hele humoristisk, norske filmregissører og en rekke andre av landets kinodirektører tok avstand. Direktør Åse Kleveland i Det svenske filminstituttet håpet at Ingeborg Moræus Hanssens uttalelser var utslag av et mildt solstikk. Moræus Hanssen selv var lei seg, men fastholdt at filmen og historien er banal. Utsagnet om den gamle grisen bet hun i seg.

Slik fløy ord gjennom massemedier i Norge i begynnelsen av august 2000. Filmskaperne burde vært fornøyde. De hadde laget en film om irrasjonalitet og fikk irrasjonelle reaksjoner. Det merkeligste utspillet var Åse Kleveland. Kunsten snakker med det irrasjonelle i oss. Når kunstuttrykk gjør oss irrasjonelle, bør vi ikke skylde på meteorologisk/medisinske fenomener som solstikk. Det er å devaluere kunsten.

Trolösa er en film med en spesiell historie og forhistorie.

Blant Ingmar Bergmans mange kvinner er det én han aldri har kommet over; minnet om henne har gitt ham dårlig samvittighet i årevis. Liv Ullmann, selv med et langt forhold til Bergman bak seg, lager nå film om denne historien. - Det blir erotisk og spennende, lover hun. -Det var nok ikke tilfeldig at han spurte meg, men filmen handler ikke om meg, altså. Denne kvinnen

kom før meg, jeg hadde aldri kunnet laget film om meg og Ingmar. I hvert fall ikke etter hans manus". *Dagbladet* (12.8.1999)

Trolösa foregår stort sett i Stockholm og Paris i våre dager og handler om den etter alt å dømme vellykkede skuespillerinnen Marianne (Lena Endre) i begynnelsen av 40-årene. Hun er sannsynligvis lykkelig gift med den meget vellykkede dirigenten Markus (Thomas Hanzon) med internasjonal karriere. De har en datter på 11 år, Isabelle (Michelle Gylemo). De har også en husvenn, den ikke fullt så vellykkede sceneinstruktøren og filmskaperen David (Krister Henriksson). David har to ekteskap bak seg og barn han ikke tar seg av. Marianne innleder et forhold til David, hun skjønner ikke hvorfor. Markus oppdager det, de slåss om foreldreretten, Marianne flytter sammen med David, Markus tar livet av seg, Marianne blir gravid med David og tar abort uten at han vet det, David forlater Marianne for en yngre kvinne han har erobret under innspillingen av sin nye film. Marianne drukner.

Et slikt referat av handlingen er naturligvis urettferdig og gjør den i alle fall banal. Ingmar Bergman har mer å fortelle. Han skriver inn en rammehistorie. En gammel filmskaper (Erland Josephson) sitter i sitt arbeidsrom på sin øy og skal forsone seg med sitt liv. Han fremkaller, dikter Marianne inn i sin ensomhet. Filmen består i stor grad av dialog mellom disse to. Da er linjen klar: Etter sigende har Liv Ullmann gjenskapt Ingmar Bergmans arbeidsrom på Fårö. Den gamle mannen er altså Bergman selv. Samtidig gir filmen stadig klare identifikasjonspunkter mellom den gamle mannen og David. Dette er altså en film om den 80 år gamle Ingmar Bergman, som ser nærmere på den 40 år yngre Ingmar Bergman og et ekteskap han raserte.

Marianne innleder et forhold til David, men hun skjønner ikke hvorfor.

Rollen som den gamle Ingmar Bergman spilles av hans nærmeste venn, og filmen er regissert av en av de kvinnene han erobret og forlot. Det kan naturligvis oppfattes som nokså privat, det hele. Vil man ha enda mer privat krydder, kan man ta med at Lena Endre (Marianne) faktisk har vært gift med Thomas Hanzon (Markus), som hun altså forlater en gang til – i filmen. Uansett er det et godt markedsføringsgrep her: Den mest kjente av Ingmar Bergmans kvinner lager en film av Ingmar Bergmans manus om en av Ingmar Bergmans kvinner med Ingmar Bergmans beste venn i rollen som Ingmar Bergman. Men alt dette er uviktig i denne sammenheng. Det viktige er den gamle kunstneren som prøver å forsone seg med sitt forbruk av kvinner og skjebner.

Trolösa ble møtt med både slakt og lovprisning. En kvinnelig anmelder i *Dagbladet*:

Et intenst drama som holder deg klistret til benken i to og en halv time. (...)Ingmar Bergmans manus inneholder nok av gjenkjennelige elementer for alle som har vært i berøring med filmens tema - utroskap, skilsmisse og konsekvensene av bedrag og manipulasjoner i vid forstand. Det er ikke få. Hans personlige beretning er ikke bare gripende og vesentlig, den er også innsiktsfull. Her formidler en mann sin egen historie gjennom en kvinne like naturlig som skulle han vært av motsatt kjønn. Og han har ikke skånet seg selv. (...) Den må være en stein som ikke lar seg rive med.

En mannlig anmelder i *Dagsavisen*:

Trolösa er et svakt, skjematisk, noen ganger pinlig filmmanus av Ingmar Bergman, filmet av Liv Ullmann med en nesten usannsynlig mangel på filmatisk vitalitet eller stil (...) en plage gjennom så å si hvert eneste av sine 135 minutter. En ufrivillig parodi på det som er svakest i Bergmans store filmverk: De psykologiske klisjeene, den ofte puerilt uttrykte eksistensielle angsten, det endeløse «lidandet», hangen til litt billige erotiske og melodramatiske sensasjoner.

Utenlandske kritikere splittet seg på samme måte. Nå er *Trolösa* kommet på video, tilgjengelig for enhver. Dermed kan det være grunn til å gå denne irrasjonaliteten nærmere etter i sømmene. Hva kan få Oslos kinodirektør til å reagere så sterkt? Spekulativt, banalt, privat? Hva splitter anmelderne? Kanskje kan det være nyttig å hente litt hjelp fra Henrik Ibsen underveis.

Ingmar Bergman har knyttet seg til Henrik Ibsens univers tidligere. I *Fanny och Alexander* forteller han om familien Ekdahl, et navn han neppe velger tilfeldig. Henrik Ibsens *Vildanden* er historien om Hjalmar Ekdal, et gjennomsnittsmenneske på alle måter. Det groteske

er at Gregers Werle tvinger ham til å se, forsøker å fore ham med krav og idealer for å gjøre ham til noe stort og edelt, en tragisk skikkelse med dimensjoner. Det må gå galt. Den kyniske dr Relling er den sunneste: Tar du livsløgnen fra et gjennomsnittmenneske -- I *Fanny och Alexander* tar familien Ekdahl livsløgnen til de store, høyborgerlige og poetiske høyder – et vakkert forsvar mot det uforståelige, uforutsigelige og krevende. Et forsvar mot slike avdekkende og krafsende kunstnere som Ibsen og Bergman.

Det er lett å tenke at før han skrev *Trolösa*, må Bergman ha lest Ibsen igjen. I *Rosmersholm* kommer den unge Rebekka West som et friskt erotisk pust inn i ekteskapet til den tørre Johannes Rosmer og driver husfruen i Møllefossen. Det er Ibsens merkeligste skuespill, og Sigmund Freud kastet seg over det. Men den mulige Ibsen-modellen for *Trolösa* er snarere Ibsens siste skuespill, *Når vi døde våkner*. Henrik Ibsen kamouflerer seg ørlite grann be-

Den mulige Ibsen-modellen for *Trolösa* er *Når vi døde våkner*.

dre. Den aldrende, verdenskjente billedhuggeren Arnold Rubek kommer hjem til Norge. Der møter han igjen Irene, den kvinnen han i sin ungdom brukte som modell til det som skulle bli hans store verk og gi ham verdensberømmelse. Hun kledde seg av for ham, ga ham alt av seg selv. Og hatet ham, fordi han sto der så tirrende behersket og var kunstner, bare kunstner, ikke mann. Og Rubek? Etterhvert som kunstverket utviklet seg, skjøv han statuen av henne bakover i sin store skulpturgruppe. Og plasserte seg selv som en skyldbetyngt mann i forgrunnen.

Irene: (hardt og koldt) Dikter!

Professor Rubek: Hvorfor dikter?

Irene: Fordi du er slapp og sløv og full av syndsforlatelse for alle ditt livs gjerninger og tanker. Du har drept min sjel, og så modellerer du deg selv i anger og bot og bekjennelse. (smi-

ler.) - og dermed er ditt regnskap oppgjort, mener du.

Professor Rubek: (trossende) Jeg er kunstner, Irene. Og jeg skammer meg ikke over den skrøpelighet, som kanskje kleber ved meg. For jeg er *født* til kunstner ser du. - Og blir så aldri annet enn kunstner allikevel.

Irene: (ser på ham med et skjult ondt smil og sier mildt og bløtt) Dikter er du, Arnold. Du kjære store aldrende barn, - at du ikke kan se det.

Professor Rubek: (misfornøyd) Hvorfor fortsetter du å kalle meg dikter?

Irene: (med lurende øyne). Fordi det ligger noe unnskyldende i det ord, min venn. Noe syndsforlatende, - som brer en kåpe over all skrøpeligheten. (...) Skulle aldri ha tjent deg, - dikter.

Det er neppe tvil om at dette er den aldrende Henrik Ibsen som konfronterer seg selv med sitt liv og roter i sine innvoller der det gjør mest vondt. Hva er det han mener han må stå til rette for? Han hadde nok adskillig tyngre victorianske hemninger over sin driftsutlevelse enn Ingmar Bergman. 18 år gammel fikk han riktignok en sønn han aldri så igjen og ikke brydde seg om. Men han hadde ikke som Ingmar Bergman vært ekteskapsknuser og tatt for seg av de kvinnene han møtte. Han holdt seg til sin Suzannah og deres eneste barn, Sigurd. På sine eldre dager skrev han intense

brev til en rekke unge kvinner han hadde truffet. Men ingen ting tyder på at han forførte dem eller lot seg forføre. Han studerte dem og brettet dem ut for verden i sine skuespill. Når han nå stiller seg til døms for seg selv i *Når vi døde våkner*, er det for å ha vært sinnets kirurg og kunstner i stedet for mann. Marmor i stedet for blod. Kunst i stedet for liv. Når vi

Kunst i stedet for liv

døde våkner, ser vi at vi ikke har levet, er Ibsens sammenfatning av sitt liv.

Det er ikke Ingmar Bergmans utgangspunkt. Ikke for lite irrasjonalitet i livsvalgene, men for mye. Kvinner, kanskje ikke så mye som modell for kunsten som for egne behov. Henrik Ibsens forsøk på å forsone seg med ulevet liv fortøner seg muligens som et luksusproblem for en som skal leve med forhold og mennesker han faktisk ødela. Bergmans prosjekt kan synes ulike mye vanskeligere. Han har uhorvelig mye mer levd irrasjonalitet å stå til rette for. Kanskje er det derfor *Trolösa* vekker så mye irrasjonalitet?

Sett fra ett ståsted gjør Ingmar Bergman det meget lett for seg. I *Trolösa* oppfører han seg faktisk som billedhuggeren Arnold Rubek. Lett for seg? "Han har ikke skånet seg selv," skrev Dagbladets anmelder. Det er riktig at den gamle Bergman tegner et lite sympatisk

bilde av den unge, filmens David. Han selger seg inn hos kvinnene med sin livssmerter i formen jeg-går-til-grunne-hvis-ikke-du... Han har det vondt, han holder stadig på å gå under – og noen kvinner kjøper det som meget interessant. Han er sykkelig sjalu inntil det voldelige. Han er infam, utspekulert, hensynsløs, irrasjonell og full av anklager mot seg selv og selvforakt. En snylter på andres liv. I én scene redegjør Bergman for hvordan David oppfatter seg selv. Helt i starten av forholdet mellom dem er Marianne og David sammen i et kunstgalleri. Slik legger David ut sitt garn ved å dele sin smerte:

Jeg er blant dem som roter det til både for meg og for mine gode medmennesker. Iblant undres jeg på om det er noe alvorlig. Om jeg holder på å bli gal. Kanskje burde jeg gå i analyse. Jeg har ikke noe naturlig forhold til virkeligheten. Jeg vet akkurat hvordan det fungerer. Jeg har lært meg å lese mennesker. Alle oppriktige kontaktforsøk mislykkes. Det er faktisk en innsikt, og jeg burde jo ta konsekvensen av den. Ja for faen, jeg spiller min rolle – om jeg skal si det selv – nærmest perfekt. Det forferdelige er at det alltid finnes et tomt sekund, om du forstår hva jeg mener. Og det sekundet er avgjørende.

Det er som om David ivaretar seg selv ved å advare Marianne:

Det er noe annet du skal vite. Jeg sleper på et nederlag. Jeg mener ikke et tilfeldig nederlag, men på et livsnederlag. Av og til undres jeg på hvorfor jeg lever, men jeg er ingen god selvmorder. Jeg må jo advare deg. (...) Og så er jeg så helvetes mistenksom. Jeg stoler ikke på noen, antakeligvis fordi jeg mangler normal selvtillit. Hvis du vil, kan jeg fortsette å ramse opp. Ingen er så ille som jeg.

Det funker. Marianne kysser ham, bagatelliserer det hele og sier:

Det har jo hendt at livet ikke bare består av katastrofer og jævleskap, men også av kjærlighet og ømhet og alt som er godt.

Da vet David at hun sitter på kroken. Et gammelt, godt sjekkeriks. Han har samtidig advart henne og varslet om alt som kommer til å skje.

Dikter, ville Irene i *Når vi døde våkner* sagt. "Du har drept min sjel,

Usminket liv

og så modellerer du deg selv i anger og bot og bekjennelse", sier hun til den gamle Rubek. David er langt mer utspekulert. Han dikter og modellerer seg selv i bot og bekjennelse *før* han ødelegger et ekteskap, en barndom og driver sin nære venn til selvmord.

Den gamle Bergman gir altså en meget nærgående og avslørende beskrivelse av den unge Bergman. Slik sett er det riktig at han ikke skåner seg selv.

Men så skjer det noe underlig i filmen. Vi får bare ett glimt til fra Davids indre liv - helt på slutten, da David overtar Mariannes plass i arbeidsrommet på Fårö. Da er Markus død, vi får høre at Marianne er druknet og at David angrer. Ikke på at han har ødelagt menneskeliv, men på at han anklaget henne en skjebnekveld i stedet for å støtte henne. Han kjenner skam for sin oppførsel, han svek henne. "Jeg var bortenfor all fornuft."

Så langt kommer han. Ibsen/Rubek sier: "Jeg er kunstner, Irene. Og jeg skammer meg ikke over den skrøpelighet, som kanskje kleber ved meg. For jeg er *født* til kunstner ser du. - Og blir så aldri annet enn kunstner allikevel." Bergman/David sier med de samme bildene: "Jeg er irrasjonell, Marianne. Og jeg skammer meg ikke over den skrøpelighet, som kanskje kleber ved meg. For jeg er *født* irrasjonell ser du. - Og blir så aldri annet enn irrasjonell allikevel." Men Bergman har ikke skrevet inn en Irene som foraktelig medfølelse sier "Dikter!" til ham. Liv Ullmann sier det ikke i sin filmatisering.

Det forunderlige er at i dette møtet mellom David og forfatteren, mellom den unge og den gamle Bergman, skjer det ingen ting. De føres sammen, men møtet er ikke et vendepunkt, det får ingen konsekvenser. Hvorfor? Fordi Bergman holder oss på god avstand fra den gamle forfatteren. Hadde vi ikke i tankene koblet ham med Bergman selv, ville han vært helt uinteressant. Han sier ytterst lite om seg selv. Han vandrer langs havet, han ser tungsindig, lidende ut, vi skjønner han er ensom, han påkaller Marianne for å dikte videre på hennes skjebne. Både den unge og den gamle Bergman blir med andre ord sett fra utsiden. Vi tror David skal være hovedpersonen i filmen: Hvorfor gjør han det han gjør? Hvordan har denne ekteskapsknusingen formet ham? Men han er bare en katalysator. Det er ikke ham vi skal studere. *Trolösa* handler ikke om Bergman. Den som brettes ut, er den han utøver sin makt på. Han bruker *Trolösa* til å dissekere sitt offer påny, 40 år etter at han tydeligvis gjorde det samme i virkeligheten. Det er nesten litt ekkelt.

Selve tittelen varsler. *Trolösa*? David er jo ikke utro. Han har forlatt sin hustru nr to. Marianne er utro, og det er hun som blir trengt inn i og avkledd i enhver forstand. Det er hennes lyst og tvil, hennes irrasjonalitet, hennes samleier, hennes orgasmer og tårer, hennes skyld og smerte filmskaperne maler ut. Den gamle mannen på Fårö tvinger henne til å avsløre alt for oss - og gjemmer seg selv.

"Lena Endre spiller ikke, hun er innbegrepet av naken blottstilling foran et kamera", skrev Dagbladets anmelder. Nettopp. "Det har kostet meg mye å gjøre rollen.(...) Det var som å gå inn i et svart hull, og komme ut igjen fire måneder senere, forteller hun. (*Dagbladet* 28. 8 2000) Det sier noe om Ingmar Bergmans evne til å skrive fantastiske roller for gode skuespillere. Men det er interessant å registrere at hverken Erland Josephson som den gamle Bergman eller Krister Henriksson som den unge på samme måte har meldt behov for å komme seg etter innspillingen.

Ingmar Bergman gjør altså det Irene anklager Rubek for: Han kler Marianne naken og bruker henne. Til hva? Til å sone? Forsone? Merkelig måte å gjøre det på. Liv Ullmann bruker henne. Til hva?

Men det mest interessante og forunderlige er det som kan fremstå som Bergmans frikjennelse av seg selv. Et påfallende grep. I forfatterens skrivebord er det en skuff med bilder og minner. Der blir vi presentert for et bilde av Mariannes og Markus' datter, som får sin barndom ødelagt av Davids irrasjonalitet. Men det er også et bilde av ansiktet til den norske skuespilleren Juni Dahr. Og ganske riktig. Hun dukker opp i filmen. Hun spiller en kvinne som blir klavernotene for Mariannes husband under en innspilling. På slutten møter vi henne igjen. Det var hun som fant Markus da han hadde tatt livet av seg. Hun har vært Markus' elskerinne både før og under hans ekteskap med Marianne. Hvorfor har den gamle mannen bevart et foto av henne? For å få skylden til å gå i null? I skuffen – et vanlig bilde på vår hukommelse og vårt underbevisste – er det altså to bilder: Foto av barnet han ødela barndommen for – og foto av kvinnen som fratrar ham skyld. Han lokket hustruen til utroskap – men husbanden hadde vært utro hele tiden. Skylden kan smøres jevnt utover. Det er altså ikke Ibsens *Når vi døde våkner* som er Bergmans forelegg. Det er Mozarts *Cosi fan tutte* – slik gjør de alle.

Hva sier du til det, Ingeborg Moræus Hanssen?

Trolösa handler ikke om Bergman. Den som brettes ut, er den han utøver sin makt på.

SVEND DAVANGER

OVERTRO I EN NATURVITENSKAPELIG TID

Naturvitenskapens seiersgang over store deler av verden har ikke gjort slutt på magiske forestillinger, og lite tyder på at den kommer til å gjøre det. Nei, det moderne menneske er bemerkelsesverdig likt trobrianderne fra en øygruppe i Stillehavet, som sosialantropologen Malinowski beskrev i 1925.

Trobrianderne brukte vitenskapelige, kritiske prinsipper i sitt hagebruk og sitt fiske, akkurat som vi gjør på svært mange felt. Men der de kom inn på utrygge områder de ikke mestret og ikke forsto så godt, tydde de til magi og overtro. Vi ser det samme hos moderne mennesker når de stilles overfor problemer der vitenskap og rasjonell tenkning enten ikke gir svar eller der slike svar ikke kjennes godt nok av den enkelte. Mye tyder på at vi har å gjøre med grunnleggende tenke- og forståelsesmåter hos mennesket som kan leve side om side selv i en tidsalder så sterkt preget av vitenskapens resultater som vår.

Overtro og magi er skikker vi ofte

forbinder med før-industrielle eller førvitenskapelige samfunn. Vi tenker på middelalderskikker, ritualer hos stammefolk eller kanskje har du til og med en bestemor med enkelte overtroiske skikker eller forestillinger. Vi er vant til å betrakte vår tid som nærmest blottet for denslags. Som vi skal se i denne artikkelen, florerer overtro og ikkevitenskapelige forestillinger i en grad vi må flere hundre år tilbake til for å finne maken til.

Trobrianderne var dyktige til både hagebruk og fiske. Malinowski beskriver at mange av de metoder de brukte i sitt hagebruk, var vitenskapelig begrunnet og sannsynligvis utviklet gjennom systematisk erfaring. På den annen side hadde de også rent magiske forestillinger og ritualer som skulle hjelpe

dem til å øke kvalitet og mengde på hagebruksproduktene. Disse var klart skilt fra den vitenskapelig tuftede praksis: På dager da magiske ritualer ble gjennomført, gjorde man intet annet jordbruksarbeide.

Trobrianderne fiske ga videre holdpunkter for hvorfor begge deler (vitenskap og magi) hadde sin funksjon. Når man fisket i kjente og stille områder inne i lagunen, «innaskjærs», brukte man kun standardisert og vel gjennomprøvet («vitenskapelig») fisketeknologi. Når man derimot beveget seg ut i mer risikofylte, åpne havområder, ble det utført komplekse, magiske ritualer for å oppnå økt trygghet og bra fangst. Magi og overtro var altså noe man gjerne tydde til overfor usikre forhold, hvor man antok at vitenskap eller fakkunnskap ikke ga nok sikkerhet eller trygghet.

Hva med religion? Der trobrianderne brukte magi og overtro for å øke sine sjanser for trygghet og suksess fremover i tid, var religiøse forestillinger og ritualer viktige for å takle eller møte allerede inntrufne tragedier, f.eks. når et familiemedlem var død.

Mye tyder på at også hos oss er det vi kan kalle overtro, eller «alternative virkelighetsforståelser», mer utbredt enn de fleste tenker over. Et par gallupundersøkelser fra USA (1990 og 1994) gir nokså oppsiktsvekkende funn. 49 prosent av amerikanerne tror på ESP (ekstrasensorisk persepsjon). 72 prosent tror på engler, 65 prosent på djevelen, 79 prosent på mirakler. 27 prosent tror på reinkarnasjon, som det ikke er noen tradisjon for i kristendommen, 23 prosent på astrologi. 28

prosent tror de kan kommunisere med de døde, 25 prosent tror på spøkelser, 14 prosent på hekser. 25 prosent hevder de har mottatt en beskjed på andre måter enn gjennom de fem sanser. En amerikansk psykologisk undersøkelse (Epstein, 1993) viser at 15 prosent tror på tankelesning, 19 prosent at månen og stjerner kan påvirke våre tanker, 25 prosent at noen av oss kan se inn i fremtiden. 63 prosent sier de har i hvert fall én

I den trygge lagunen var det ikke behov for magi og overtro

overtro.

Kanskje kan det likevel være slik at dette med overtro i vår tid er mest prat? Noe man lett kan gi uttrykk for i en spørreundersøkelse, men at når alt kommer til alt vil vi neppe finne på å basere våre handlinger på slike forestillinger? Forskning kan imidlertid tyde på at overtroisk adferd fortsatt preger oss.

I et eksperiment (Pole et al., 1974) ble det satt opp en stige mot veggen like ved den daglige utgang fra en universitetsbygning - på en slik måte at den ikke var noe hinder for gangtrafikken. Man kunne likevel unngå å gå under denne stigen ved å ta en liten omvei gjennom en annen utgang noen få meter til siden. 76 prosent av de forbigående valgte denne alter-

native ruten utenom stigen, bare 24 prosent tok sjansen på å gå under. Imidlertid, dersom en person etter avtale med forskerne, gikk ut ved å passere under stigen rett før en tilfeldig forbi-passerende, valgte 60 prosent av disse siste å følge etter under stigen. Det er uklart om dette var fordi de da betraktet det som trygt eller om de ikke ønsket å vise seg som overtroiske. Paradoksalt nok, når forskerne plasserte en vindusvasker med bøtte og svamp opppe på stigen

(men uten ledepersonen som gikk under stigen), valgte 50 prosent å gå under.

Med andre ord: Ved en reell (men liten) fare (vannslø i større eller mindre mengder) valgte flere av de forbi-passerende å gjøre seg opp sin egen mening, f.eks.: «Det ser ut som vindusvaskeren har god kontroll på vannbøtten sin», mens ved en helt åpen situasjon med en helt ukjent risiko å forholde seg til (uspesifikk ulykke ifølge overtro) valgte flere ikke å ta noen sjanser. Som hos trobrianderne: Overtro kan være god å ty til når man ikke føler man har god innsikt i eller kontroll over situasjonen. Uansett viser eksperimentet at overtro fortsatt kan være virksomt hos oss.

Stjernehimmelen kan gi grobunn for overtroiske spekulasjoner

sisk eksperiment av den amerikanske psykologen B.F. Skinner («'Superstition' in the pigeon», 1948) som viste hvordan slik adferd kunne utvikles hos dyr. En sulten due ble plassert i et bur med en automatisk mate-mekanisme som var innstilt slik at det hvert 15. sekund ble sluppet ut et frø eller en mat-pellet. Det mest rasjonelle for duen ville være å sitte og vente tålmodig for så å plukke opp maten hvert 15. sekund. Det var imidlertid ikke det som skjedde. I løpet av noen minutter viste det seg at duen utviklet et bestemt ritual, f.eks. å spasere rundt i sirkel inntil neste matbit kom frem. Dette skjedde med hver eneste due som ble plassert i denne situasjonen (og gjør det fortsatt), men hver due utvikler sitt eget typiske ritual.

Men likevel, i eksempelet over var det snakk om en vel etablert, gammel overtro, overlevd gjennom generasjoner. Kanskje er dette likevel en rest fra en førvitenskapelig tid? Noe som sakte men sikkert er på vei til å dø ut?

Resultater fra moderne psykologisk forskning kan imidlertid tyde på noe annet. Nye overtroiske forestillinger og adferd kan lett fremkalles uten tilknytning til gamle overleveringer. Først et klas-

For eksempel kunne én due dytte gjentatte ganger med hodet mot et bestemt punkt på mat-automaten, en annen nikket opp og ned med hodet. Man forstår det slik at fordi duen tilfeldigvis var i ferd med å gjennomføre en bestemt handling da matbiten kom frem, ble denne handlingen (f.eks. spasere rundt i sirkler) «forsterket» hos duen.

Javel, men dette er bare primitive og enkle dyr, tenker du kanskje. Det interessante er at tilsvarende forsøk lar seg gjennomføre med mennesker. I ett eksempel (Ono, 1987) ble forsøkspersoner enkeltvis sluppet inn i et rom der det på veggen hang en liten skjerm som viste antall poeng. Foran veggen sto et bord med tre hendler fastmontert, som på store elektriske brytere. Den eneste instruks de fikk, var at de skulle være der i 40 minutter, ikke gjøre noe bestemt, men prøve å oppnå så mange poeng som mulig. I virkeligheten ble poeng gitt helt uavhengig av personens adferd. Noen ganger med jevne mellomrom, andre ganger med ujevne mellomrom. Resultatet var som for duene at en rekke ulike ritualer ble utviklet. Noen varte i kortere tid, andre i lang tid. For eksempel gjorde en person fire raske trekk med en av hendlene, deretter pause noen sekunder, så fire raske igjen osv. Han holdt på med dette i 30 minutter i strekk. En annen hoppet opp og ned på gulvet, og for hvert hopp berørte hun taket med sin sko som hun holdt i hånden. Dette holdt hun på med uavbrutt i ett kvarter.

Det hele ble videofilmet. Nøye gjennomgang av videoen i ettertid viste at disse aparte ritualene alltid oppsto i forbindelse med at personene prøvde seg ut med forskjellige handlinger for å se hva som ga poeng, og når det så tilfeldigvis kom et poeng under utførelsen av en bestemt handling, ble denne adferden gjentatt.

Er det likevel snakk om «overtro» i den forstand at forsøkspersonene tror på ikke-vitenskapelige, overnaturlige

forklaringer på hvordan de kan skaffe seg poeng? Det vet vi jo strengt tatt ikke, men rent adferdsmessig betraktet er dette ekvivalent med overtro. Kanskje er det slik at denne type adferd i ettertid kan knyttes til også overnaturlige forklaringsmodeller, i mangel av en faktisk og reell innsikt i hva som foregår.

GENETISK GRUNNLAG FOR MAGISK TENKNING

Det interessante er at en genetisk nedlagt tendens til å prøve seg ut adferdsmessig for å oppnå resultater hos oss mennesker blir koblet til en forestilling eller forståelse. En slik forståelse kan være enkel og knyttet til enkle egenskaper ved tingene, eller den kan være mer elaborert og forutsette magiske tankebygninger. Tendensen til, eller i hvert fall muligheten for, magisk tenkning er antagelig også genetisk nedlagt i oss. Blant annet viser Piaget's klassiske studier av barns kognitive utvikling at barn i en del situasjoner vil danne seg magisk pregede forestillinger av hvordan ting forholder seg. Bl.a. kan man i en viss alder tro at bestemte, symbolske handlinger kan lede til et bestemt resultat. En gutt var redd for røvere når han var alene hjemme om kvelden. Han mente at dersom han trakk gardinene veldig raskt for vinduene, ville røverne ikke komme. Mange vil også kunne kjenne igjen følelsen f.eks. at det er «min skyld» når noen er død, fordi jeg ikke likte vedkommende eller hadde tenkt nedsettende tanker om ham eller henne. Et siste eksempel kan være barn som føler at månen beveger seg fordi vi beveger oss. Når vi går, følger månen med. Vi kontrollerer månen.

Piaget brukte ordet egosentrisme for å beskrive hvordan han ser for seg at slik magisk tenkning oppstår. Et spedbarn kan glede seg over sine hender som beveger seg foran ansiktet. En uro som henger over sengen oppfattes ikke veldig forskjellig, og vil

gjerne oppleves som en del av sped- barnet selv den også. Likeså er det med moren - en sensitiv mor vil sørge for alle barnets behov som bleieskift, mat, trøst o.s.v. bare barnet gir det minste tegn til å ønske det. Med andre ord: Barnet synes å oppleve en verden der det selv er helt i sentrum, og der ting skjer ut fra dets egne behov, som om omgivelsene er en del av det selv. Mine tanker og ønsker styrer verden.

Også voksne kan ty til slik magisk tenkning. Enten etter eget ønske eller ved påvirkning fra andre, som i tradisjonelle kulturer og ved en del former for New Age. Hos mennesker som lider av schizofreni vil magiske tenkemåter gjøre seg gjeldende i form av psykotiske forestillinger. En måte å forstå dette på er at individet regredierer til tenke- og reaksjonsmåter som ellers er mer vanlig på langt tidligere alders- trinn. Uansett, potensialet for magisk tenkning ligger i oss.

LITE FORPLIKTENDE OVERTRO

Forskning viser imidlertid at de fleste mennesker i vår tid med overtroiske holdninger og praksis er lite forpliktet av slik tro. Overtroen utgjør sjelden noe dyptgripende og enhetlig system, men er ofte noe vi griper til litt ad hoc når vi synes det passer. Man kan derfor vanskelig argumentere mot overtro - de fleste som er overtroiske betrakter seg oftest ikke som det. For eksempel var en 10-år gammel jente sterkt skeptisk til forskjellige former for overtro når hun ble stillet spørsmål om disse, men hun kunne på den andre siden fortelle at hun hadde forskjellige klesplagg hun betraktet som «lykkeplagg» (de brakte hell når hun hadde dem på), og hun hadde til og med et «ulykkesplagg» som hun derfor sjelden brukte.

Overtro er ofte et sett med forestillinger og adferdsmønstre vi griper til i usikre situasjoner. Det kan være ved sykdommer der moderne medisin ennå ikke har en tilfredsstillende behandling. Slik sett er vår situasjon ikke så

forskjellig fra trobriandernes. Det er fortsatt mange sider ved tilværelsen, ikke minst knyttet til sykdom og død, hvor vi på ett vis befinner oss «utaskjærs», der det er et kulturelt rom for og et psykologisk behov for overtro og overnaturlige forestillinger.

KAMP MELLOM

VITENSKAP OG OVERTRO

Overnaturlige forestillinger i vår tid, ofte i form av ulike typer av «New Age», kan vekke konflikt. Med den postmoderne livsholdning som gjør seg gjeldende i dag, har New Age-pregede aktiviteter og forestillinger vist en fremvekst forskere hevder vi må tilbake til Romerrikets slutfase for å finne paralleller til i den vestlige verden.

Paradokset er at vi samtidig lever i et samfunn som er mere dominert av fakta- basert vitenskap enn noen gang tidligere. I vår tid har naturvitenskapene gitt oss levevilkår som man ikke kunne forestille seg i tidligere tider. Fornuft og klar tanke har brakt oss ut av det mange kaller Middelalderens mørke. Og de fleste vil være enige. De ville neppe bytte tilbake. Vi kan benytte moderne kommunikasjonsmidler til å dra så å si hvor vi vil, når vi vil. Vi bor i varme, tørre hus, spiser ubedervet mat. Når vi blir syke eller skadet, har vi mangedoblet våre sjanser til å bli tilfredsstillende behandlet, helbredet og overleve. Og vi underholdes og kommuniserer sammen hver dag gjennom teknologiske medier som kan fjerne eller dempe det meste av kjedsomhet og ensomhet.

Forvalterne av denne kunnskap og disse muligheter, naturvitenskapelige forskere, vil lett kunne hevde at nettopp disse nye teknologier er selve beviset på at det naturvitenskapelige verdens- bildet er det rette. Hvis ikke, ville vi ikke kunne ha TV, Internett, effektive medisiner osv. Mange av dem ser over- naturlige forestillinger, f.eks. innen New Age, som en trussel mot den innsikt og de muligheter vår kultur har utviklet.

La oss ta for oss et eksempel på den type konflikt vår «moderne overtro» kan vekke. Vi kjenner alle fremveksten av «alternativ medisin». Dette er medisinsk praksis som for tiden ikke har grunnlag i vitenskapelig utprøving, men som likevel har funnet et marked i alle lag av befolkningen. Sosial- og helsedepartementet oppnevnte i april 1997 et utvalg under ledelse av professor Jarle Aarbakke for å gi en bred utredning av alternativ medisin (NOU 1998:21). Aarbakke er professor i farmakologi og har publisert godt over 100 forskningsarbeider i internasjonale, naturvitenskapelige tidsskrifter. Nå er leger flest vant til å måtte uttrykke seg politisk korrekt, særlig i offentlige sammenhenger, så utredningen ble intet naturvitenskapelig slakt av alternativ medisin, men kunne diplomatisk åpne for ulike medisinske alternativer.

I kjølvannet av utredningen ble det tilløp til skarp debatt. I en kronikk i Aftenposten (9/4 1999) kalles utredningen allerede i overskriften «tøv i offentlig utredning». Den var skrevet av to professorer og en førsteamanuensis fra de mest «naturvitenskapelige» av naturvitenskapene, fysikk og kjemi (Frøyland, Gjøtterud, Ystenes). Det brukes flere kraftfulle formuleringer, som for eksempel: «I Aarbakke-utvalgets utredning av alternativ medisin forekommer kvasivitenskapelige forklaringer som grenser mot

Tross sin suksess møter naturvitenskapen også skepsis

det rene tøv, og som ikke imøtegås. Denne manglende kildekritikk i vurderinger av behandlingseffekt er sjokkerende. Eller: «det er vanskelig å tro at en behandling kan ha effekt i seg selv hvis man ikke kan dokumentere effekt og hvis metoden åpenbart strider mot en samlet naturvitenskapelig innsikt. Klassisk homøopati, hvor medisinen er så fortennet at det ikke er et eneste molekyl igjen, har dette problemet. Derfor ser man at homøopater stadig vekk prøver å finne forklaringer ut over den kjente naturvitenskap, men hittil har de bare

presentert kvasivitenskap, utledninger som ikler seg en vitenskapelig språkdrakt, men som i realiteten er totalt meningsløse.»

Dette minner om en argumentatorisk hissighet fra forskerhold man har kunnet finne også internasjonalt. I verdens mest innflytelsesrike naturvitenskapelige tidsskrift, *Nature*, har man kunnet lese krasse innlegg mot f.eks. TV-serien «X-files» - hvordan den og en rekke andre filmer og TV-programmer for tiden synes å stimulere folk til å tro på overnaturlige fenomener. Kritikerne mener slike forestillinger er svært skadelige for samfunnet.

BEHOV VITENSKAPEN

IKKE DEKKER

Den naturvitenskapelige virkelighetsforståelse har altså gitt enorme resultater i den faktiske hverdag, men blir likevel imøtegått fra flere hold i samfunnet. Både fra hverdagsmennesker som ønsker håp om helbredelse som moderne medisin ikke kan gi og fra mennesker som har behov for å forstå verden på en annen måte enn den strengt naturvitenskapelige.

Det er ikke vanskelig å være enig i forskernes tiltro til naturvitenskapens resultater. Det er heller ikke vanskelig å få øye på irrasjonalitet, forførelse og kvasi-åndelighet innen New Age-bevegelsen. På den andre siden er nok slike forestillinger en del av menneskenes natur og vil trolig alltid være der. En forfordømmende holdning mot overtro og magisk tenkning er kanskje heller ikke ønskelig, og vil på ett vis representere en kulturell arv fra kirkens kjetter-prosesser for noen hundre år siden eller fra totalitære samfunn i vår egen tid. Fra å være en overlegen måte å systematisere erfaringer på kan vitenskapen på denne måten stå i fare for å bli en trosretning og kanskje en hemmende og tillukkende trosretning.

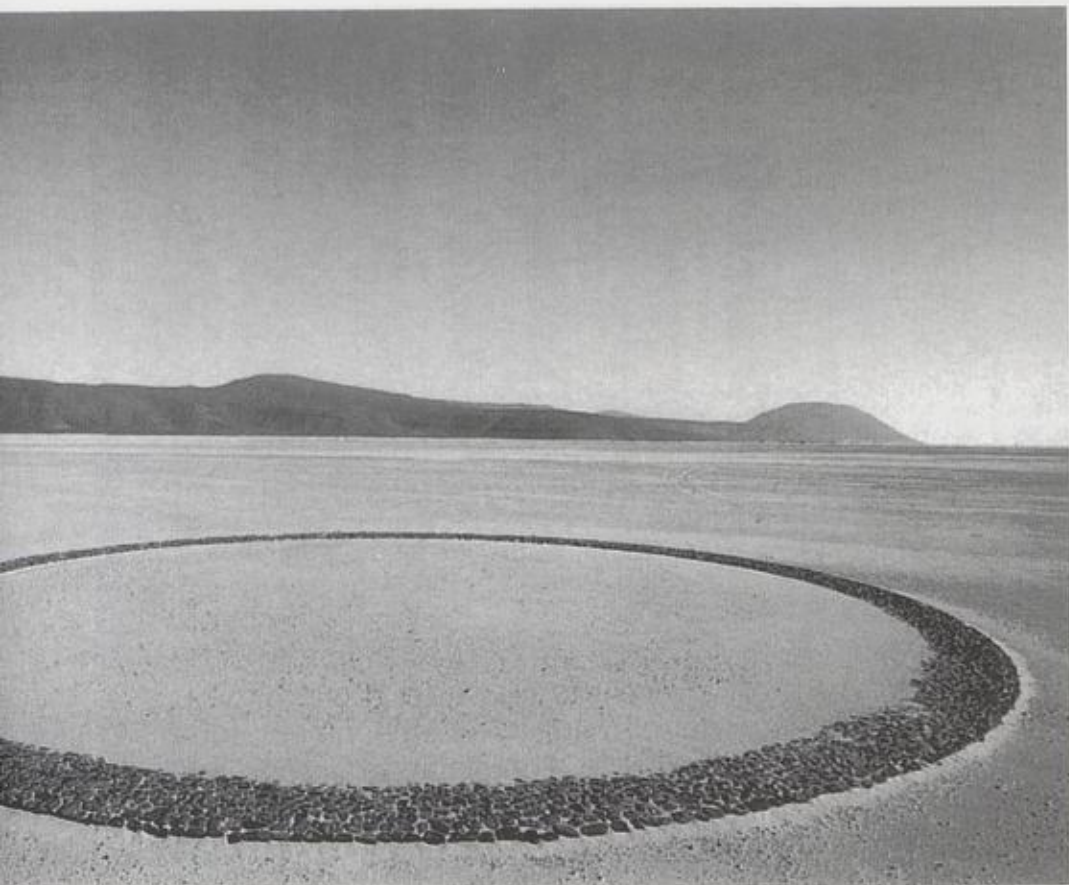
Vitenskap er i utgangspunktet en kritisk, uavhengig, nøktern måte å syste-

matisere faktiske erfaringer og hendelser på. Det lar seg derfor ikke gjøre å «vinne» over vitenskap, heller ikke kan vitenskapen «vinne» over en trosretning. En slik kamp vil vitenskapen miste noe av seg selv ved å ta del i. Det kan synes paradoksal for noen: Vitenskap har sin største styrke i praksis, ikke i teori. Om Galileo Galilei kunne vise med sin kikkert at jorden går i bane omkring solen, så gjør den det, uavhengig av årtuseners autoriteter og teorier som hevdet det motsatte.

Vi vil alltid undre oss over ting vi ikke forstår. Og vi vil søke trygghet i å finne forklaringer som kanskje kan hjelpe oss mot problemer vi ikke har løsning på. Det synes overveiende sannsynlig at vi som mennesker har en medfødt tendens, eller ihvertfall mulighet, til forståelsesmåter preget av overtro og magi. En slags intellektets snarvei til som oftest falsk forståelse, en forståelse som lukker til mer enn å åpne opp. Vi vil som regel nokså ukritisk trekke inn våre egne forklaringsmodeller, preget av genetisk, kulturell og psykologisk historie. Noe legger vi inn ut fra psykologiske behov, noe legger vi inn fra overleverte forestillinger og autoriteter. Erfaringen fra blant annet vitenskapshistorien er at vi ofte tar feil, men ikke alltid.

På den annen side er det også et faktum at vi som enkeltmennesker gjennom livet står overfor problemer, paradokser, valg, skjebner der vi i

Fantasien løper lett langt når fenomener som denne sirkelen oppdages ute i naturen

praksis kan ha lite å hente fra den kjente naturvitenskap. Tilfeldigheter inntreffer. Vi står alle i fare for å oppleve alvorlige ulykker eller få en uheldelig sykdom. Vi skal alle dø, og ingen av oss vet «hvor vi kommer fra» og hva som skjer etter døden, om noe i det hele tatt. På denne bakgrunn er det ikke overraskende at vi har lett for å ty til det vi i denne artikkelen har kalt overtro og magisk tenkning. Paradoxet er at det er lite som tyder på at dette er måter å forholde seg på som gir annet enn rent overfladisk reduksjon av bekymringer. Slik sett har vi alle en

eksistensiell utfordring til i større grad å velge mer åpne, nøkterne betraktningmåter, som ikke søker hverken å tildekke eller legge til, men som i større grad forener sannhet med den usikkerhet som faktisk er der.

TOR HERSOUG

MYTEN OM DET RASJONELLE, ØKONOMISKE MENNESKET

Tradisjonell økonomisk teori bygger på at mennesket er rasjonelt når det treffer økonomiske valg. Man har til og med gitt et menneske som tilfredsstillende økonomenes forutsetninger om rasjonell adferd, et eget navn: homo oeconomicus. Nyere forskning viser imidlertid at vi ikke alltid er rasjonelle. I kjærlighetslivet ville det kanskje ikke være en særlig oppsiktsvekkende konklusjon, men også når det gjelder økonomiske valg, så er vi ofte ikke rasjonelle.

I artikkelen ser vi på eksperimenter og observasjoner som viser at vi ikke er så rasjonelle som økonomene har forutsatt. Psykologiske tilbøyeligheter gjør seg gjeldende på ulike vis.

Fra en synsvinkel kan menneskene betraktes som konsumenter. Innenfor økonomisk teori antas det at hvert individ har et sett av preferanser over mengden av alle de varer og tjenester individet kan kjøpe for de penger det har disponibelt. Alt annet likt, antas det at vi liker å få to appelsiner fremfor én, en stor bil fremfor en liten bil, osv. Når prisene på alle de goder som kjøpes er gitt, og når inntekten som er disponibel er gitt, tilpasser individet seg som best det kan i forhold til sine preferanser. Tilpassningen er optimal,

som det sies. Individet kan ikke oppnå større nytte/glede/velferd ved å endre sin tilpasning, gitt de rammebetingelser det må handle innenfor.

I prinsippet tenker man seg at alle kan svare på spørsmål av typen: Synes du 2 epler er dårligere, akkurat like bra som, eller bedre enn 3 appelsiner? Og dette må du kunne svare konsistent på. Hvis du svarer at 2 epler er bedre enn 3 appelsiner, kan du ikke 5 minutter senere si at du synes 3 appelsiner er bedre enn 2 epler. Videre må det være en viss logisk sammenheng. Hvis du synes 2 epler er bedre enn 3 appelsiner, og at 3 appelsiner er bedre enn 1 banan, ja da må du også synes at 2 epler er bedre enn 1 banan.

Kanskje går det an å svare på slike

Hvor kjølig kalkulerende er vi når vi står ved handledisken?

spørsmål når de er så enkle. Litt vanskeligere blir det kanskje å ha klar formening om 26 epler i løpet av en måned er dårligere, likeverdig med eller bedre enn 32 bananer. Men virkelig vanskelig blir det når man skal ta stilling til slike spørsmål i forhold til alle tenkelige varer og tjenester på en gang. For teorien forutsetter at du kan det. Altså, hva er best av (å kjøre en Ford Mondeo 97-modell, bo i en 105 kvadratmeter stor leilighet i 4. etasje uten heis, 24 restaurantbesøk i året, 1 ny dress, 5 skjorter av middels kvalitet, 1 ukes reise til Mallorca, 25 liter mineralvann, 6 frisørbesøk,...) i forhold til (å kjøre en Toyota Corolla 99-modell, bo i en 88 kvadratmeters leilighet i annen etasje, 10 restaurantbesøk, 2 nye dresser, 15 skjorter, 2 ukers ferie på Sørlandet, 10 liter mineralvann, 12 frisørbesøk,...).

Når man som et tankeeksperiment

forestiller seg at et individ kan svare konsistent på alle slike spørsmål, så kan i prinsippet individets preferanser/smak representeres ved en matematisk funksjon, der mengden av alle tenkelige varer og tjenester som individet kan forbruke i løpet av en gitt periode, inngår. Denne funksjonen kalles individets nyttefunksjon. Individet vil tilpasse sine kjøp av varer og tjenester slik at denne funksjonen får sin største verdi innenfor det som er mulig med den inntekt individet har til rådighet.

Også økonomer forstår at vi som individer ikke kan svare fyllestgjørende på spørsmål om våre preferanser, og i praksis foretar vi aldri den type sammenligninger for oss selv som involverer alle de varer og tjenester vi kan tenke på. Det vi har et bevisst forhold til, er kanskje at det er noe vi ikke liker og det er noen andre ting vi setter relativt stor pris på. For eksempel

er mange restaurantbesøk viktige for noen, andre setter større pris på å reise, noen liker å kjøpe mye klær, andre har spesielt stor glede av å ha fin bil, noen setter mest pris på å ha en stor bolig, osv. Videre kan vi svare på enkle spørsmål: Foretrekker du en banan eller et eple nå?

Men selv om vi altså ikke kan tilkjenne våre preferanser fullt og helt som modellen i prinsippet forutsetter, så antas det tradisjonelt i økonomisk teori at vi tilpasser oss i egenskap av forbrukere som om vi prøver å maksimere vår nyttefunksjon. Vi handler altså ut fra den selv om vi ikke har noe bevisst forhold til dens eksistens. Når vi gjør det, så er vi rasjonelle i henhold til økonomisk teori.

RASJONELLE AVVEININGER

Rasjonalitetstankegangen gjelder ikke bare kjøp av varer og tjenester innenfor en gitt periode, men kan også utvides til å gjelde avveining mellom forbruk i dag og sparing, som gir større forbruksmuligheter i fremtiden. Individet maksimerer altså sin nytte over tid, der det avveier forbruk nå mot gleden av forbruk i fremtiden. For å sammenligne forbruk i ulike perioder, må det neddiskontere nytten av forbruket i de ulike perioder, og det må ha en oppfatning om hva renten og fremtidig inntekt vil være.

Teorien om nyttemaksimering kan også gjøres gjeldende når det gjelder individets beslutninger om hvor mye det vil arbeide og hvor mye fritid det vil ha. Vanligvis forutsettes det at det alltid er bedre å få mer fritid, og at det å arbeide i seg selv reduserer nytten, men at dette kompenseres ved inntekten individet mottar. Det gjelder da å arbeide så mye at inntekten for den siste arbeidstimen gir en forbruksglede som akkurat tilsvarer nyttetapet ved å miste en time fritid.

Jeg kjenner ikke til noe seriøst forsøk på å prøve å tallfeste et konkret individs nyttefunksjon. Men Ragnar Frisch, den første til å motta Nobel-

prisen i økonomi, syslet med ideen om å tallfeste politikernes preferanser ved å stille dem en lang rekke sinnrike spørsmål der de skulle si om et resultat A var bedre, like bra som, eller dårligere enn et annet resultat B. Resultatet i økonomien ville bestemmes av den politikk politikerne valgte. Hvis man på den måten kjente Stortingsflertallets preferanser, kunne økonomene i prinsippet fastlegge hva som ville være den beste politikken for disse politikerne. Dette var i riktig optimistisk planøkonomisk ånd. Prosjektet ble aldri til noe, og det var heller ikke med i grunnlaget for Nobelprisen.

Besnærende teori kanskje for noen dette, at politikerne bare ønsker folkets beste. Riktignok kan de vektlegge interessene til ulike innbyggere forskjellig, men de prøver bare å maksimere den nytten de mener er best for samfunnet. Slik er myndighetene ofte blitt representert i økonomiske modeller. Men det er vel ikke mange som tror verden er så enkel. Ønsket om makt og innflytelse, å beholde regjeringsmakt og stortingsplasser, personlige motsetninger og sympatier, følelse av å være viktig, sentral, innenfor, være i mediefokus osv., alt dette vil også påvirke politikernes handlinger i større eller mindre grad. Innenfor den økonomiske fagprofesjon er dette erkjent, og man har for eksempel studert om det finnes bevegelser i politikken som påvirkes av om det er valgår eller ikke.

Når vi tenker etter så er det kanskje ikke så galt det teorien forutsetter. Hva annet er det ellers som styrer våre valg når vi kjøper ulike varer og tjenester, enn at vi har en viss glede av dem, eller en viss glede av å kjøpe dem? Hvorfor velger vi akkurat de varene vi velger, hvis det ikke er fordi det er nettopp de varene vi liker? Kan ikke det betraktes som om vi maksimerer vår nytte med de inntektsmuligheter vi har?

Vel, svaret er nok mer komplisert. Som forbrukere vil man kunne innvende mot rasjonalitetsforutsetningene at vi

I teorien kjøper vi det vi har lyst på innenfor våre økonomiske rammer

blir påvirket av tidens moter. Eller vi foretrekker visse varer fordi de har en viss snobbe-effekt. Dyre merker har i seg selv en egenverdi fordi det kan gjøre andre misunnelige, eller gi oss følelse av status. Slike fenomener vil vi kanskje i dagligtale ikke kalle rasjonelle, men de kan i og for seg innpasses i teorien om rasjonelle nyttemaksimerende individer. Slike "irrasjonelle" momenter betyr bare at de påvirker våre preferanser. Det rasjonelle i teoretisk forstand kommer inn ved at vi prøver å maksimere nytten med de preferanser vi har, innenfor vår inntektsramme. Det samme kan sies om mer filantropiske tilbøyeligheter. Hvis vi har stor glede av å gi bort gaver eller gi penger til gode formål, så vil det være en del av våre preferanser som vi tar hensyn til i tilpasningen.

Det kan innvendes at våre preferanser ikke er stabile. Vi forandrer smak med moter, alder, livsfase, omgangskrets osv. Det er riktig. Men teorien om rasjonelle økonomiske individer forutsetter ikke at vi ikke kan forandre preferanser over tid, men de må være rimelig stabile innenfor en periode, for eksempel opp til ett år.

Hva vi liker og ikke liker svinger med sinnsstemningen, om vi er deprimerte eller oppstemte, forelskede eller frustrerte. Da kan vel heller ikke våre preferanser være stabile? Nei, sinnsstemninger kan svinge raskt. Vi kan opplagt tenkes å svare forskjellig på spørsmålet om et kafebesøk i kveld er bedre enn en pizza på døren, avhengig av stemningen vi er i. Vi kunne tenkes å svare en ting om formiddagen og noe annet på ettermiddagen. Slike

stemninger er egentlig ikke så truende for teorien om individene som rasjonelle forbrukere, hvis vi har mer eller mindre faste mønstre i våre svingninger slik at det hele jevner seg ut over en viss tid. Gjennomsnittlig forbruk over en periode kan derfor likevel være relativt stabilt.

Men vi har ikke klare preferanser til enhver tid. Av og til kan vi tenke etterpå, hvorfor i all verden brukte jeg så mye penger på de klærne, som snart er umoderne og bare kan brukes ved noen ytterst få anledninger. Jeg kunne heller ha trent pengene til å kjøpe en ny sofa. Eller vi kan ha hatt et veldig stort pengeforbruk på løpende konsum en periode, for så å finne ut at vi angrer etterpå. Det er så mye annet vi heller skulle hatt penger til senere. Egentlig har vi visst det hele tiden at det ikke var fornuftig å bruke opp så mye penger, men vi greide ikke å la være.

Slike situasjoner viser at vi ikke alltid har entydige preferanser. Vår psykologi har flere drivkrefter som kan motarbeide hverandre. Vi føler oss ikke bare rasjonelle. Vi føler at vi ikke alltid bruker pengene våre på en fornuftig måte. Innskytelser og øyeblikkets følelser styrer noen av våre handlinger. Det økonomiske menneske – homo oeconomicus – i teoriens verden har ikke slike kvaler. Men når vi har motstridende krefter i oss, er det da i det hele tatt meningsfylt å spørre om hvilke kjøp av varer og tjenester som maksimerer vår nytte?

MAKSIMERE FORTJENESTE

Homo economicus gjelder ikke bare forbrukeren. Også de som produserer noe, har til hensikt å maksimere profitten ifølge tradisjonell økonomisk teori, og de vet hvordan de skal gjøre det. Arbeidskraft og andre produksjonsfaktorer skal brukes i akkurat riktig forhold. Det tas hensyn til hvor mye av de ferdige produkter som kan avsettes til hvilke priser, når den samlede produksjonsmengden skal

fastlegges.

Denne teorien stemmer bedre med hva aktørene sier de prøver å gjøre. Både direktører og eiere av bedrifter sier ofte at de skal drive mest mulig lønnsomt, og det skjer når fortjenesten blir størst mulig gitt de etterspørselsforhold, priser, lønninger og rentebetingelser de står overfor. Men praksis kan være noe annet i mange tilfeller.

Ett forhold er det som kalles prinsipal-agent problemet. Dette er blitt en integrert del av økonomisk teori og går ut på at det ikke alltid er slik at den utførende gjør akkurat det som oppdragsgiveren ville ønske. At selskapet vokser, vil gi administrerende direktør større prestisje og kunne legitimere høyere lønn. Direktørens egeninteresse, som nyttemaksimerende individ, tilsier at selskapet satser på rask vekst, selv om det ikke nødvendigvis er mest lønnsomt for eieren. Men direktøren kan forsøke å fremstille det slik for eierne. Med den innsideinformasjon og det utredningsapparat administrasjonen besitter i forhold til eiernes representanter i styret, kan de nok ofte få det som de vil.

Situasjonen her er ulike interesser og ulik informasjon, men alle parter prøver å være rasjonelle i den forstand at de vil maksimere sin nytte.

Men ofte vil eiere av familiebedrifter for eksempel ta hensyn til sine ansatte, kanskje særlig i små bedrifter der alle kjenner hverandre. For å unngå å si opp noen, som kanskje ikke har gode alternative muligheter, kan bedriften holde på sine ansatte selv om eiernes rene profitt hensyn tilsier nedbemanning. Vennskapsbånd mellom personer i en bedriftsledelse kan også gjøre at utskiftninger unngås selv om de som innehar stillingene ikke nødvendigvis er de beste til å gjøre den jobben som trengs. Slike hensyn bryter med forutsetningene for det rasjonelle, økonomiske menneske.

Det er heller ikke vanskelig å tenke seg at noen som driver en virksomhet, har oppfatninger om hva de trives med

Når vi har motstridende krefter i oss, er det da meningsfylt å spørre om hvilke kjøp som maksimerer vår nytte?

å gjøre, og på hvilken måte, og at de tar hensyn også til det, ikke bare hva de tjener mest på.

RASJONELLE FORVENTNINGER

For ca. 25 år siden utviklet det seg en teoretisk skoleretning som trakk rasjonalitet et skritt videre. Man forutsatte at menneskene hadde rasjonelle forventninger. Det betyr at de bruker all tilgjengelig informasjon for å danne seg forventninger om fremtidige økonomiske forhold, og at de gjør det på en såkalt forventningsrett måte. Folk ville gjennomskue konsekvensene av regjeringens politikk og tilpasse seg deretter. Når man tok hensyn til denne antagelsen, ville virkningene av regjeringens mulige politikk bli annerledes enn man tidligere hadde antatt.

Tatt bokstavelig ligger det her sterke forutsetninger om hvor opplyste og informerte menneskene er. De skal på en kjølig måte være i stand til å beregne konsekvensene for den økonomiske utviklingen av ulike politiske handlinger myndighetene kan foreta, på bakgrunn av modeller av en virkelighet som er svært komplisert, og ha oversikt over all relevant, tilgjengelig informasjon.

De økonomiske modellene blir ofte mer håndterlige hvis man forutsetter rasjonelle forventninger. Og et argument som ofte har vært brukt for teorien, er at det ikke er noe mer realistisk å anta at folk systematisk tar feil i sine forventninger om fremtiden. Men folk flest vil ikke kjenne seg igjen i hvordan teorien forutsetter at folk tenker.

Teorien om rasjonelle forventninger har hatt blandet suksess når det gjelder

studier som har analysert den faktiske utvikling. Ett område der den er blitt mye brukt, er verdipapirmarkedet. Verdien av en aksje for eksempel, antas å være den matematiske forventningsverdien av fremtidig netto inntekt, når man tar hensyn til all tilgjengelig informasjon. Hvis dette er riktig, snakker man om effisiente markeder. Selv om det måtte finnes mange dumme investorer, ville de bli drevet ut av markedet av rasjonelle investorer som kunne tjene på å handle med de dumme, som ikke skjønnte hva som var korrekt verdi for aksjene. Et resultat av denne tankegangen, er at det ikke skulle være mulig i det lange løp å gjøre det bedre enn markedet som helhet ved å plukke ut aksjer som skulle stige mer enn markedet.

EKSPERIMENTELL,

PSYKOLOGISK INNFALLSVINKEL

Senere har det vært mange svingninger i verdipapirmarkedene som vanskelig kan forklares med ny tilgjengelig informasjon som plutselig skulle endre aksjeverdiene vesentlig.

Hvis det er slik at rasjonelle individer slik de beskrives i økonomisk teori ikke kan gjenkjennes i virkeligheten, kunne man kanskje gripe problemet an fra en mer psykologisk vinkel og studere hvordan folk egentlig tenker og tilpasser seg. Det er en voksende interesse for dette i økonomiske fagkretser, der man studerer adferdsmønster slik de viser seg i psykologiske eksperimenter. I en artikkel i *Economist* fra desember 1999 gis en oversikt over ulike momenter som er trukket inn i debatten.

Hvordan er adferdstrekkene? Det ser ut til at folk er relativt sterkt påvirket av frykt for å skulle angre på sine beslutninger. For å unngå sjansen på å gjøre noe dumt, kan de gi fra seg ganske store sjanser for større gevinst.

Et annet typisk trekk synes å være innflytelsen av et ankerfeste. I et eksperiment skulle folk svare på

spørsmålet om hvor stor prosent av Afrikas land som var med i FN. Men før de svarte, ble det spunnet et hjul foran dem med tall fra 1 til 100. Dernest skulle de svare om det riktige prosenttallet var større eller mindre enn tallet som fremkom på hjulet, før de til slutt skulle si det tallet de trodde var riktig. Det viste seg at svarene ble sterkt påvirket av det tilfeldige og fullstendig irrelevante tallet som fremkom på hjulet. Når hjulet viste 10, var gjennomsnittssvaret at 25 prosent av Afrikas land var med i FN. Når hjulet viste 65, var gjennomsnittssvaret 45 prosent.

Eksperimenter viser også at de fleste har en skjevhet i retning av status quo. Et illustrerende eksempel er et eksperiment der noen tilfeldig utplukket personer i en gruppe får tildelt en mugge. De som har fått en mugge, blir bedt om å si en pris de vil selge den for. For disse personene er det å ha en mugge å bevare status quo. De vil derfor ha en relativt høy pris for å selge den. De i gruppen som ikke har noen mugge, blir bedt om å si en pris de kan tenke seg å kjøpe en for. For dem blir det å kjøpe en mugge noe annet enn å bevare status quo. De vil derfor ikke tilby å betale så mye for en mugge. Eksperimentene viser nettopp dette, at vanligvis er gjennomsnittlig selgerpris vesentlig høyere enn gjennomsnittlig kjøperpris.

Rasjonalitetsforutsetningene går ut fra at folk foretar sine valg innenfor en helhetlig vurdering av sin situasjon, men psykologer finner at folk har en tendens til å dele livet inn i ulike mentale avdelinger. Individene foretar sine beslutninger innenfor de ulike mentale avdelinger uten å ta hensyn til følgene for forholdene innenfor andre avdelinger.

Det er også mye erfaringsmateriale som tilsier at folk har vedvarende og irrasjonell, overdreven selvtilit. Hvis folk svarer på et faktaspørsmål, og bes om å angi sannsynligheten for at de har svart riktig, vil de fleste overvurdere denne sannsynligheten. Et annet

fenomen er at folk legger overdreven vekt på en spesiell informasjonsbit eller hendelse, rett og slett fordi den er mer synlig eller fordi den er fersk i deres bevissthet.

Magisk tenkning er ikke fremmed for menneskesinnet, heller ikke i vår del av verden. Man kan tillegge ens handlinger noe som ikke har sammenheng med handlingene. Slik kan man tro at man har større innflytelse over omgivelsene enn man faktisk har. For eksempel kan en investor som tilfeldigvis er heldig med et aksjekjøp, tro at hans suksess skyldes at han er spesielt dyktig snarere enn at det var ren flaks. Kanskje kan noen henfalle til kvasi-magisk tenkning: oppføre seg som om ens tanker kan influere hendelser, selv om man egentlig vet at de ikke gjør det.

Psykologer mener også at de fleste har en tendens til etterpåklokskap. Når noe har skjedd, overvurderer folk sin evne til å ha forutsett hendelsen. Dette henger nært sammen med en hukommelsesskjevhet. Etter at en hendelse har funnet sted, overbeviser folk seg selv om at de egentlig forutså den, selv om de faktisk ikke gjorde det.

Folk drives ofte av følelser. Det blir ikke fanget opp av rasjonalitetsforutsetningene. I et eksperiment settes to og to personer sammen. Den ene får utdelt for eksempel \$10. Dette er tilbudsstilleren. Personen skal gi et tilbud (ultimatum) til den andre for hvordan de skal dele pengene. For eksempel kan tilbudsstilleren si: Du får 3\$ (og jeg beholder 7\$). Hvis den andre svarer nei, er reglene slik at da får ingen av dem noen ting. Så lenge tilbudsstilleren tilbyr litt mer enn null, så er det rasjonelt for den andre å akseptere. Men hvis tilbudet er lavt, blir det oppfattet som urimelig. Hvis tilbudet for eksempel er under 20 prosent av beløpet, svarer ofte den andre nei. Da er tydeligvis gleden over at tilbudsstilleren heller ikke får noe, større enn tapet av det som tilbys.

PROSPEKT-TEORIEN

Den tradisjonelle teorien om rasjonelle individer omfatter også valg i situasjoner som er usikre, der det gjelder ulike sannsynligheter for ulike resultater. Det rasjonelle menneske ville da velge slik at forventet nytte blir størst mulig. Teorien tillater at personer kan ha det som kalles aversjon mot risiko. Det betyr at hvis individet skal velge mellom to situasjoner A og B der det i situasjon A får 10.000 kroner mens det i situasjon B får ingenting med 50 prosent sannsynlighet og 20.000 kroner med 50 prosent sannsynlighet, så ville individet velge situasjon A. Men hvis personen i situasjon B fikk 20.000 kroner med 70 prosent sannsynlighet, og ingenting med bare 30 prosent sannsynlighet, kan det hende at en person med risikoaversjon likevel ville velge B. Fremdeles maksimerer det forventet nytte.

Fra et psykologisk ståsted, er det blitt utviklet en tankegang som kalles prospekt-teori, som et alternativ til teorien om det rasjonelle menneske som maksimerer forventet nytte. Det hevdes at folk har motstand mot tap, og at de ikke måler risikoen på en konsistent måte. De tar mindre sjanser som kan resultere i tap enn hva de ville ha gjort hvis de hadde vært rasjonelle, nyttemaksimerende individer. Videre antar folk at resultater som i virkeligheten er svært sannsynlige, er mindre sannsynlige enn de faktisk er, og at resultater som er svært usannsynlige har større sannsynlighet for å realiseres enn de faktisk har. Og resultater som er svært usannsynlige, men likevel mulige, antas å ha null sjanse for å finne sted. Folk har også en tendens til å betrakte beslutninger isolert, snarere enn som del av et større hele.

En studie av taxi-sjåfører i New York brukes til bekreftelse av prospekt-teorien. Sjåførene setter seg et daglig inntektsmål, og når de har nådd det, avslutter de kjøringen for dagen. Det innebærer at på dager med lav etterspørsel etter taxi-turer vil de jobbe flere

Under hesteveddeløp overvurderer folk sannsynligheten for usannsynlige hendelser

timer enn på travle dager. Hadde de vært rasjonelle individer i tradisjonell forstand, ville de ha gjort det motsatte. Jo større etterspørselen etter taxi-tjenester er, desto høyere blir inntekten pr. time. Da ville det lønne seg å jobbe lengre, så kan man heller jobbe kortere på de dagene der det går lengre tid mellom turene, for da er jo inntekten pr. time mindre. Prospekt-teorien forklarer denne irrasjonelle adferden med at det ikke å oppnå inntektsmålet, oppleves som et tap. Derfor jobber taxi-sjåførene lengre for å unngå det. Det å slå inntektsmålet oppleves som en seier, men når det er nådd, er insentivet mindre til å fortsette å jobbe.

Et annet eksempel på irrasjonell adferd er folks satsing på hesteveddeløp. Folk satser på de hestene som kunne komme til å overraske, i langt større grad enn på favorittene i

forhold til sannsynlighetene for å vinne. Prospekt-teorien forklarer dette med at folk overvurderer sannsynligheten for ganske usannsynlige hendelser og undervurderer sannsynligheten for ganske sannsynlige hendelser.

Spillerne har også en tendens til å satse på de mer usannsynlige vinnere i stedet for på favorittene når det nærmer seg slutten av dagen. Fordi bookmakerne tar et mellomlegg vil de fleste spillere ha tapt penger utpå dagen. For mange av dem vil en suksessfylt satsing på en hest som ikke er favoritt, kunne snu dagen fra tap til netto gevinst. Matematisk og rasjonelt betyr tidspunktet på dagen intet for gevinstmulighetene i et spesielt løp. Det siste løpet på dagen er i så henseende ikke noe annerledes enn første løp neste dag. Men, antas det, spillerne avslutter sin mentale spillekonto ved slutten av hver løpsdag, og de misliker sterkt å

forlate banen som en taper.

I USA har aksjer i gjennomsnitt over lang tid gitt langt høyere avkastning enn obligasjoner. Aksjeplasseringer har større avkastningsrisiko enn obligasjoner. Mange har likevel undret seg over at gjennomsnittlig avkastning i aksjer har vært såpass mye høyere, mer enn det som synes rimelig i forhold til risikoforskjellen. Prospekt-teorien kommer her med en forklaring om at aksjeinvestorer, parallelt med veddeløpsspillerne, avslutter sin mentale konto ved utgangen av hvert år. Investeringer i aksjer gir langt større sannsynlighet for tap i løpet av et kalenderår enn plasseringer i obligasjoner. Derfor vil investorene ha langt høyere forventet avkastning når de plasserer pengene sine i aksjer, for å kompensere for muligheten for tap i et enkelt år.

ER DET IRRASJONELLE RASJONELT?

De som er tilhengere av teorien om homo oeconomicus hevder ofte at det som tilsynelatende er irrasjonelt, egentlig er rasjonelt. Gary Becker, en original professor i økonomi og Nobelprisvinner, har i en lang årrekke arbeidet med å forklare folks tilpasninger på en rekke ulike livs-områder ut fra rasjonalitetsforutsetninger. Han har forsøkt å forklare valg med hensyn til bl.a. utdanning, familie, selvmord, narkotika-avhengighet og religion. Nylig har han også utviklet "rasjonelle" modeller for dannelse av følelser og religiøs tro.

Rasjonalistene har ofte beskyldt adferdstilhengerne for å velge en hvilken som helst psykologisk forklaring som passer akkurat det spesielle fenomenet man ser på, der man tilsynelatende observerer irrasjonalitet. Adferdstilhengerne vender det samme argumentet tilbake. Når det passer,

antar rasjonalistene at folk har sterk risikoaversjon, og for andre situasjoner antas det at folk har lav risikoaversjon, eller til og med det motsatte, at folk liker risiko bedre enn sikkerhet.

Enkelte rasjonalister hevder at irrasjonalitet kan være rasjonelt. Å tillate seg å være irrasjonell kan betraktes som et gode, og jo mindre prisen/kostnaden er, jo mer irrasjonell kan man være. Hvis man ikke har tro på dypere sammenhenger i tilværelsen, kan rasjonalistene tillate seg å påstå at når det gjelder politikk og religion er de privatøkonomiske kostnadene ved å ta feil nærmest ikke-eksisterende. Derfor er irrasjonaliteten størst nettopp på disse områdene.

Economist gjengir nordmannen Jon Elster, som er professor ved Columbia University i New York. Han observerer i sin bok "Alchemies of the Mind: Rationality and the Emotions" at de som mest sannsynlig foretar realistiske vurderinger av virkeligheten, er de klinisk deprimerte. Han hevder at den emosjonelle prisen som må betales for tankemessig rasjonalitet kanskje er for høy.

Striden mellom rasjonalister og adferdstilhengerne vil kanskje bilegges. De som tror på homo oeconomicus vil ikke lenger automatisk utelukke emosjonelle og psykologiske dimensjoner. Og adferdstilhengerne vil heller ikke anta at folk utelukkende er irrasjonelle. Den økonomiske profesjon vil trolig legge større vekt på innsikt fra andre fagområder, som psykologi og biologi. Hvordan folk danner seg sine følelser, smak og forestillinger vil bli et viktig felt. Professor Richard Thaler ved University of Chicago tror at i fremtiden "vil økonomer rutinemessig inkorporere så mye "adferd" i sine modeller som de observerer i virkeligheten. Når alt kommer til alt, å gjøre noe annet ville være irrasjonelt."

MARIA GJEMS-ONSTAD

DEN HANDICAPPEDE FORNUFT

Angst kan lamme og stimulere. Den hemmende angsten er et problem som kan invalidisere en hverdag, oppleves irrasjonell, uhensiktsmessig og kanskje unødvendig. Angst er en del av all psykisk lidelse, men også en del av ethvert menneskeliv. Det er lett å ønske at man bare kunne ta seg sammen, være fornuftig, bli kvitt angsten. Ofte er det mer komplisert. Fornuften er viktig for å motivere til forandring og for å utholde den smerte forandring initierer. Men hvis man vil nå det irrasjonelle, kommer fornuften ofte til kort.

Anne, en 29 år gammel mørkøyd kvinne som smiler ofte og sjenerert, kommer til psykologen på grunn av angst. Hun er designer, jobber på deltid og har en datter på et og et halvt år. Hun er redd for å gå på åpne gater, spesielt i sol og dagslys, redd for køer, både med mennesker og biler, og hun er redd for å kjøre på motorvei. Som oftest tør hun ikke gå ut alene og må ha følge til jobb. Ekteskapet er rimelig bra, og hun ønsker å få et barn til - hvis angsten blir bedre.

Tora, 42 år, en svært kompetent yrkeskvinne, søker hjelp fordi hun er mye engstelig. Hun synes at hun er

altfor opptatt av hva andre mener om henne, hun må sjekke om mobiltelefonen er slått av langt flere ganger enn nødvendig, er redd for å spise sammen med andre, av og til snakke i større grupper. Hun er to ganger tilbudt en lederstilling som hun på grunn av angsten har takket nei til. Er lei seg for dette og synes at hun nå må gjøre noe med problemet.

Ofte sies det at rasjonell angst er å være redd for det som er farlig (frykt), og irrasjonell angst er å være redd for det som ikke er farlig (angst). Benevnelsene angst og frykt brukes i dag om hverandre, og fenomenene er

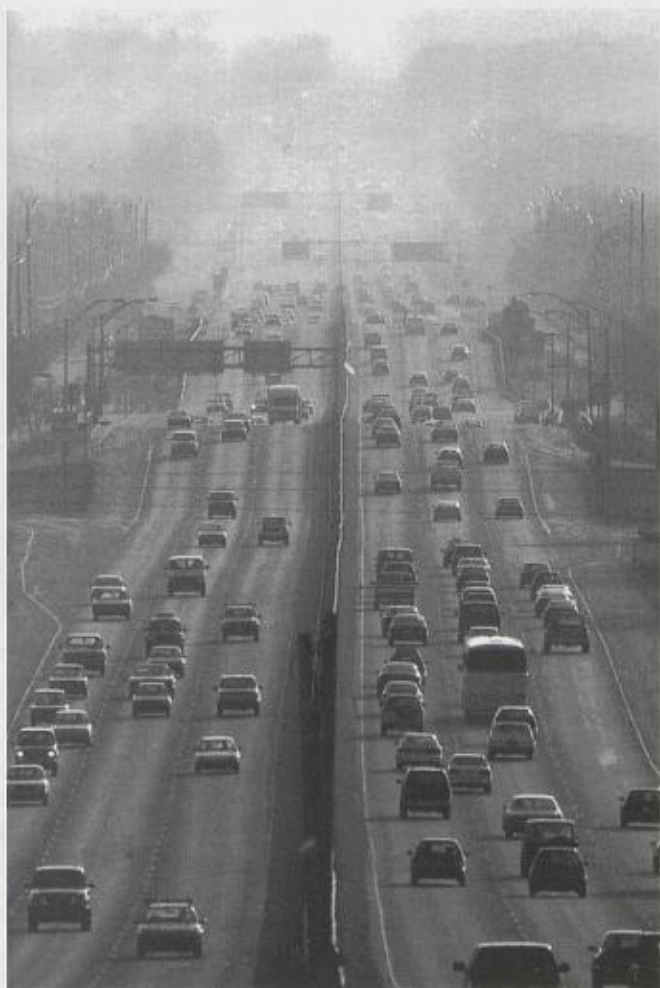
heller ikke så klart adskilte som man tilsynelatende skulle tro.

La oss ta motorveien som eksempel. Å kjøre på motorvei kan være farlig. Anne har vært i en stor bilulykke, og etter dette turte hun ikke kjøre bil selv på lang tid. Å være redd for motorvei har derfor et innslag av rasjonalitet for henne. Likevel er det svært uhensiktsmessig og i den forstand irrasjonelt.

Vurderingen om angst er irrasjonell eller ikke, har også med styrken å gjøre. Å være redd for å kjøre på motorvei kan være skjerpene innen en viss grense, men sterkt hemmende når grensen overskrides og persepsjonen påvirkes. Det er som med prestasjonsangst: en viss porsjon mobiliserer til økt innsats, for mye lammer prestasjonsnivået.

Irrasjonell angst i uhensiktsmessig kvantitet er symptomer, som angst for det å gå på åpne gater, stå i kø, angst for å spise sammen med andre, måtte sjekke mobiltelefonen uendelig mange ganger. Angst knyttet til nye livsfaser eller nye oppgaver. Å bli mor eller ta lederansvar er eksistensielle utfordringer. Det samme vil man si om angst knyttet til det å utvikle egen identitet, adskillelse fra viktige personer, tap, sykdom, død.

Å erobre og erkjenne irrasjonalitet, kan være å bearbeide symptomer, men handler også om å bli kjent med egne drivkrefter og møte eksistensielle utfordringer. Angst kan være signal om

Anne er redd for å kjøre på motorvei

at noe er galt, også om at noe nytt er i emning, at noe som tidligere er fortrengt, nærmer seg overflaten. Målet med å arbeide med det irrasjonelle er å bli mer rasjonell, men også å nærme seg det uforståtte og uerobrede. Følelser skal erkjennes og taes i besittelse, ikke bare erstattes med fornuft. Det absolutt rasjonelle menneske er en fiksjon og ville være overfladisk og kjedelig, en person hvis atferd, følelser og erkjennelse ikke rommer dybde.

Det irrasjonelle er forstyrrelser, men kanskje også inngang til det uforutsigbare, til noe av det som er spesifikt for mennesket, for noe som knytter mennesker til hverandre.

Mange vil si at Anne og Tora må ta seg sammen. De må skjønne at det er unødvendig å være redde. De må lære å beherske seg. Andre skal ikke sy puter under armene på dem. På sett og vis er dette riktig, likevel galt. Hvis rasjonalitet defineres som fornuft, og irrasjonalitet ufornuft, er psykologi læren om det irrasjonelle. Følelser, drifter, angst oppleves sjelden fornuftige, selv om de er forståelige. For enkeltmennesket som er redd, sint eller fanget av en lidenskap, er evnen til fornuften ofte svekket.

Mange har den erfaring at fornuften ikke er det beste redskap for å nærme seg det irrasjonelle. Man nærmer seg livsområder som ikke kan regelstyres. Så lenge det irrasjonelle er ubevisst styrt, vil regelstyring føre til at motkreftene finner nye arenaer for utspill og kamp. Fornuften har ikke ufornuftens logikk.

SEPARASJON OG MORSROLLE

Sjelden er forklaringene så lineære, eller logiske som i Annes frykt for å kjøre på motorvei etter en kollisjon. Som oftest er historien langt mer sammensatt av ulike psykologiske, biologiske og sosiale variabler.

Annes angst for å gå på åpne gater har tilsynelatende en utløsende hendelse. Første gang ute på venninnebesøk etter barnefødsel fikk hun angstanfall på vei hjem. På besøk hadde hun drukket mye kaffe. Far og flere i familien har koffeinallergi og får angstlignende symptomer av å drikke kaffe. Hun knyttet derfor angsten til kaffedrikking og sluttet med dette. Likevel gikk hun stadig rundt og var redd for å få angstanfall. Dette knyttet seg først til den strekningen der hun fikk angst første gang, etterhvert ble hun redd for andre gater, til slutt kunne hun ikke gå

alene til jobb.

Anne kom inn i en spiral som er vanlig for mange som utvikler angstlidelser. Et angstanfall genererer forventningsangst, som i utgangspunktet knyttes til steder som ligner dem der man først erfarte angst. Etterhvert generaliseres forventningsangsten til andre steder og situasjoner, og hun begynner å unngå en rekke steder og aktiviteter. Angst for køer er vanlig. Tilsynelatende er køer og åpne gater motstridende fenomener. På gaten befinner hun seg alene. I køen er hun innestengt mellom andre. Det provoserende i køen er at det ikke finnes fluktmuligheter. Hun kan ikke flykte fra sin egen angst. En person med angstlidelse vil alltid ha tendens til å unngå angstprovoserende situasjoner eller forsøke å finne fluktmuligheter.

Så langt har vi sett på generaliseringsmekanismer ut fra opplevde angstsymptomer. Men hos Anne var det også klare underliggende psykologiske og eksistensielle temaer. Anne har en historie der atskillelse og det å være alene er vanskelig. Mor var mye syk i Annes barndom med stadige innleggelse på sykehus og fravær fra hjemmet. Som innvanderer reiste også mor en del tilbake til gamlelandet uten å ta med datteren. Da Anne var fem år, bodde hun hos farmor et halvt år.

Annes angst har islag av separasjonsangst. Hendelsen som i voksent liv tilsynelatende utløser angst, er knyttet til denne problematikk. Besøk hos venninnen i barseltiden innebærer atskillelse fra babyen, noe som kanskje setter i gang hennes egen frykt for å bli forlatt. Hjemveien innebærer atskillelse fra venninner og på sett og vis fra livet før hun ble mor. Anne var svært glad for sin baby, men hadde også vanskeligheter med å tilpasse seg morsrollen, og hadde tvil på om hun ville være god nok. Mens hun som voksen forsto at mors fravær hadde sin forklarlige årsak i sykdom og nødvendige reiser, hadde hun som barn frykt for at mor ikke var glad i henne. I dag

Noen er redde for å gå alene på gaten

smelter mange spørsmål sammen til en betydelig uro; var jeg elsket, kan jeg bli glad nok i min baby, blir jeg en god mor, vil jeg ha et barn til?

Biologi spiller også en viss rolle i utvikling av Annes angst, nemlig kaffeallergi. Det er vanlig å tenke at mennesker som utvikler angstlidelser, har en biologisk sårbarhet slik at angstsymptomer; kortpustethet, økt svette, hjertebank etc oppleves sterkt og disponerer for utvikling av forventningsangst. Annes første angstanfall opptrer dessuten i en situasjon der organismen er i et visst hormonelt og presset ulage etter en fødsel, uregelmessig søvn med amming etc.

Tora har ikke tradisjonelle angstsymptomer som kortpustethet, hjertebank, svette, synsforstyrrelser. Hun opplever mer en vedvarende engstelse. Denne er ofte knyttet til hva hun tror at andre måtte mene om

henne. Forhistorien vitner ikke om klare utløsende hendelser, men om relasjonsproblematikk knyttet til tidlige familierelasjoner.

Storebror var en eksplosiv gutt med mye utagering. Far hadde tidvis alkoholproblemer, ikke med vold eller utagering, men likevel slik at hans oppførsel kunne være ganske uforutsigbar. Begges oppførsel kunne føre til skremmende episoder, men det var tilsynelatende ikke episodene i seg selv som satt igjen som det mest formende, men mer hva episodene hadde fått Anne til å tenke om seg selv. Brorens eksplosivitet hadde slått rot som en angst for hva som kunne skje hvis hun selv mistet kontrollen. Eget temperament var skremmende for henne, mest fordi det bragte opp et bilde av henne selv som et ukontrollert uhyre, en man skulle passe seg for. Fars alkoholpåvirkede atferd synes å ha fått en lig-

nende symboleffekt. Hans rare atferd kunne bli hennes hvis hun ikke passet seg.

Tora hadde dessuten et ganske tett forhold til mor. Mor hadde på sin side angstproblemer, knyttet til det å være i selskaper og uformelle sammenkomster. Toras angst kan også ha islett av angst for det å utvikle egen identitet, separere seg fra mor. Likeledes kan den ha et biologisk, genetisk grunnlag fra mor, som har slitt med lignende angst. Ikke minst kan vi tenke at mor har vært en rollemodell som har oppført seg slik at hun bekreftet at verden kunne være farlig.

BEARBEIDELSE AV ANGST

Psykologisk behandling kan være å arbeide med å forstå det irrasjonelle og se sammenhenger til fortid, men kan også være å tore å kjenne på, utholde egen angst og egne følelser.

For Anne hjalp det lite at hennes fornuft oppfattet en sammenheng mellom en biologisk, allergen sårbarhet og angsten. Tentative tolkninger om sammenheng mellom engstelse rundt egen morsrolle og tidligere separasjonsproblematikk interesserte psykologen mer enn pasienten. I samtalene var hun noe tilknapet, viste lite følelser og tok lite ansvar for fremdrift i timene. Som oftest svarte hun velvillig på det hun ble spurt om, men uten innfall av egne assosiasjoner. Ofte satt hun bare og smilte avventende. Hun var ikke veldig opptatt av å finne ut mer om seg selv, men ønsket å mestre eget liv bedre. Bevissthet om angstens forhistorie hjalp henne lite. Psykologen måtte finne nye veier.

Fokus ble forskjøvet fra samtaler til trening og utprøving i angstprovoserende situasjoner. Målet var ikke å bli kvitt angsten, men å utfordre egen tendens til unngåelse. Hun laget eksplisitte målsetninger i form av hva hun ville oppnå. Med veiledning laget hun et detaljert treningsprogram hvor hun suksessivt gikk løs på ett problem

etter ett annet. Først trente hun daglig på å kjøre motorvei, lengre og lengre strekninger, med og uten passasjerer. Hver dag over lang tid. Deretter tok hun fatt på lengre gåturer, på åpne og provoserende gater. Ikke bare skulle hun gå, hun skulle engasjere seg i egne angstprovoserende tanker, fremelske sine katastrofeforestillinger. Hva var det egentlig hun var så redd for? Til treningen førte hun dagbok, skåret angsten kvantitativt og drøftet progresjonen med psykologen.

Denne fremgangsmåte kalles eksponeringsterapi. Hun skal ikke primært forstå, tenke eller føle, men handle. Hun oppsøker angstprovoserende situasjoner og er der til angsten avtar. Spontan har hun en tendens til å unngå utfordringen, søke flukten. Hun kan forandre planen fordi hun føler seg dårlig, har sovet lite, må besøke en syk tante etc. Når angstsymptomene setter til, med svettetokter, hjertebank, synsforstyrrelser, har hun tendens til å stikke av. Underveis har hun tendens til å disengasjere seg i angsten ved å tenke på "noe positivt". Hun ønsker å benytte ulike "hjelpemidler", valium i lomma, en flaske vann i vesken, en drink før turen. etc. Unngåelsesstrategiene drøftes med psykologen, og i fellesskap nappes de bort. Hun arbeider med egen mestring og vil ikke stimulere til avhengighet av ulike hjelpemidler. Målet blir å ta styring over eget liv, ikke å la seg styre av angsten.

Anne fikk hjelp. Etter en stund begynte hun å gå til jobb alene. Fornuft og viljekraft gjorde at hun holdt ut. I de mest forandringsfremmende øyeblikk var utfordringen å være til stede, romme egne følelser, egen angst, og irrasjonalitet. De eksistensielle og psykologiske spørsmål ble i liten grad drøftet hos psykologen. Anne hadde et rimelig godt nettverk som hun forhåpentlig brukte til å snakke om sin livssituasjon. Eksistensielle spørsmål løses oftere i livet enn hos psykologen. Kanskje vil underliggende, uløst separa-

sjonsproblematikk skape andre problemer for henne senere i livet, men ikke nødvendigvis.

LILLESØSTER I SNEEN

Tora fikk mest hjelp av å komme i kontakt med egne følelser gjennom samtale. Ikke den fornuftsstyrte, logiske samtale, men samtalen som fulgte følelsesmessige tråder, som lot smerte finne utløp og form. Tora hadde ofte mye å snakke om. Hun var en dyktig og kompetent yrkeskvinne, men hadde ofte tanker om at det hun hadde utført i løpet av dagen, ikke var bra nok. Når hun fikk ros, var det vel mest fordi hun trengte oppmuntring. Hvis hun hadde gitt feedback eller kommentarer til en kollega, var hun redd for å ha såret den andre. Ofte kunne hun være engstelig for hva de andre tenkte og sa om henne i lunsjen eller andre steder. Opptattheten av mobiltelefon skyldtes en intens redsel for at andre skulle kunne høre hva hun snakket om i en sammenheng. For henne var verden oppdelt i mange sterkt atskilte rom, lukket til med hemmeligheter. Ingen måtte vite noe.

I timene gråt hun og lo – og ofte måtte hun sjekke ut psykologens reaksjoner. Ble hun forstått eller misforstått. Ofte etter en time kunne hun være overbevist om at psykologen var sint eller skuffet over noe hun hadde fortalt. Når psykologen avkrefte fantasiene, avstedkom dette lettelse. Man kunne skimte et mønster der hun gjentagende trodde at psykologen irriterte seg over hennes tankeflom og ble overveldet av denne.

Mye arbeid gikk med på å bevisstgjøre egne smertelige selvbilder. Selv følte hun at eget temperament var noe hun måtte skjule, at hun innerst inne var et ganske forferdelig uhyre med utøvelig aggresjon og overveldende følelser. Hvis andre fikk øye på dette, ville hun være som broren eller som far i alkoholpåvirket tilstand. Det dukket opp minner om smertelige episoder der

egget sinne hadde spilt henne ett puss og hun hadde gjort ting hun senere angret. En gang hadde hun dukket lillesøster i sneen, så søsteren hadde vansker med å puste. At søsteren dagen etter ble ganske syk, var ikke nødvendigvis direkte forårsaket av dette, men i Toras bevissthet var det en katastrofal forbindelse.

Tora arbeider ikke primært med intellekt og fornuft, men hun arbeider med å finne følelsesmessige sammenhenger, ta inn i seg følelser som hun har fortrenget, erkjenne de selvbilder som er så vonde at hun legger dem ut i andre. For henne blir fortiden en kilde til å forstå irrasjonell atferd i nåtid.

Både Anne og Tora måtte i behandlingen møte egne smertepunkter, ikke med intellektet, men med tilstedeværelse. Smertepunktene har sin rot i fortiden, har forgreninger til dagens situasjon, men er ofte uerkjente, uforståtte, og fortrenget. Nettopp derfor generer de irrasjonell atferd og angst. Fornuften har ofte vært sentral i avstengningen og er et dårlig egnet leteredskap og bearbeidelsesinstrument. Når Tora forteller om lillesøster i sneen, er det ikke terapeutens rolle å forsikre henne om at sykdommen ikke skyldtes sne-dukkingen. Psykologen må heller få Tora til å utdype de følelser og frykter hun har hatt knyttet til episoden, hvilke selvbilder det har avleiret og hvordan episoden er blitt et symbol på noe hos henne selv. Å lette på og luften de myriader av stemninger, assosiasjoner, minner som er knyttet sammen, letter presset fra det ubevisste, og reduserer irrasjonelle utslipp.

DAG JENSSEN

SPINOZA I MARKEDSGATEN

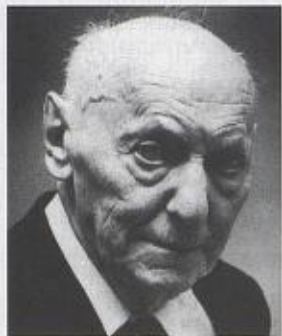
En av Isaac B. Singers noveller fra det jødiske miljø i Warszawa før andre verdenskrig, heter "The Spinoza of Market Street".¹ Der møter vi den lærde filosofidoktor Nahum Fischelson, en eldre mann som bor alene i et loftsværelse i Markedsgaten. En gang hadde man ventet seg mye av ham. Alle visste at han skrev på et viktig verk om Spinoza. Han hadde også de rette forbindelser, og framtidsutsiktene var lyse. I 30 år har han nå studert Spinoza. Han kjenner hver krok og hver implikasjon av den jødiske filosofens *Etikk*. Han har skuffer fulle av notater og utkast. Men ingen ferdig bok. I mellomtiden har han mistet kontakten med det intellektuelle samfunn. De som tidligere viste ham oppmerksomhet, er borte. Iblant blar han gjennom nyere filosofibøker. Men han kjenner forakt for det som står der. Hva vet disse oppkomlingene om Spinoza! Fischelson lider ellers av et hissig magebesvær, men legen sier det ikke er noe.

Er hans tilværelse bare en fruktesløs

innkapsling? Ser vi her ingenting annet enn negativitet og degenerasjon? Nei, dr. Fischelson dyrker tanken og dette får sin egen verdi nærmest på siden av livet. Tanken berøres ikke av en knust karriere,

av en manglende bok. Problemet er at den i dette tilfellet ikke gir rom og muligheter for det den har ved siden av seg. Tanken har fått bre seg ut slik at den bare omgis av livets smuler: tomhet, forakt og kroppslige plager.

Fra sitt loftsvindu ser Fischelson to verdener. Under ham ligger Markedsgatens vrimmel, et kaos av lidenskap. Fischelson har, med henvisning til Spinoza, lite til overs for dette. Det er

Isaac B. Singer

et forgjeves strev etter lykke. Men over ham er en annen verden, stjernehimmelen. Der blir han oppmerksom på det uendelige, lovmessige og fornuftige, det som ifølge Spinoza er en vesentlig side ved Gud selv. Og nå kjenner Fischelson seg som en del av kosmos. Han erfarer seg selv ikke som konkret menneske, men som en ørliten variasjon i Guds eksistens. Borte er gatens uorden og hans egne kroppslighet. Han berører det varige og når den høyeste form for erkjennelse idet han ser verden under evighetens synsvinkel (igjen ifølge Spinoza). Han kjenner seg *vektløs og lykkelig*. Livet, fortredelighetene, er på det nærmeste oppveiet og overskredet.

Det er 1914 og krigen bryter ut. Krigskjerper livsbetingelsene, også for Fischelson. Hans lille pensjon, den skjøre ordningen som opprettholder hans konkrete liv (likesom Spinoza opprettholder hans tanke), blir borte. Han blir syk, ligger hjelpeløs på sitt værelse og tror han skal dø. Men en enslig kvinne i nabolaget forbarmer seg. Fischelson kvikner til, ja han forløses av henne som arbeider nede på markedet og er en del av vrimmelen. Det ender med giftermål. Fischelson betrakter himmelen nok en gang. Igjen kjenner han kontakten med det universelle, og novellen avsluttes med at han mumler for seg selv: "Herlige Spinoza, tilgi meg. Jeg er blitt en tåpe."

ET BILDE PÅ VESTLIG UTVIKLING

Singers novelle kan tolkes som et bilde på filosofiens og erkjennelsesteoriens utvikling i Vesten de seneste hundreår, ja kanskje helt tilbake til de greske filosofene. Spinoza levde på 1600-tallet og var rasjonalist, likesom den litt eldre Descartes. Han mente det var mulig å komme til sikker kunnskap om verden på intuitivt fornuftsgrunnlag, ved å tenke snarere enn å sanse. Denne forestillingen hadde en modell i den klassiske geometrien som var utviklet av Euklid. Her trekkes sikre slutninger på grunnlag av noen enkle forhold som

det intuitivt er vanskelig å betvile, f.eks. at et punkt er uten utstrekning og at to parallelle linjer aldri møtes. Denne geometriske metoden ville Spinoza også gjennomføre i sin *Etikk*, men med et langt videre siktemål enn å finne fram til sannheter om enkle romlige forhold. Spinoza ville utlede et filosofisk system om verden fra det enkle og innlysende. Noe liknende gjaldt for Descartes, som nok er den mest kjente blant rasjonalistene.

Baruch Spinoza

I dette ligger tre drømmer om kontakt med verden som nå er underminert. For det første at vi primært kan *tenke* oss til verdens struktur, at tanken og verden så å si er i grunnleggende overensstemmelse på forhånd. Denne idéen var ganske gjennomhullet allerede fram mot 1800, selv om den i Hegel holdt seg våken ennå en stund. Hume og Kant viste begge til sansene som viktige elementer i erkjennelsen. Og den mest rasjonalistiske av de to, Kant, mente at tingene slik de er i seg selv der ute "aldri kan bli kjent for oss". Vi kunne bare vite hvordan de "påvirker oss" gjennom sansene.² Bare det vår egen tenkning allerede hadde i seg, kunne vi egentlig kjenne. Men verden der ute var ikke del av tanken.

Den andre drømmen var at vi skulle kunne danne oss en forestilling om *hvordan verden er i sin helhet*. Den holdt seg også levende i Hegel, men fra rundt 1850 ble den i det store og hele forlatt. I likhet med den franske positivisten Auguste Comte, mente stadig flere at vitenskap måtte begrense seg til å ordne det vi kan oppfatte med sansene. Alt annet, inkludert problemet omkring

hvordan verden dypest sett er, kunne bare være gjenstand for undring og tro.

Den tredje drømmen var at forestillingene våre kan være *sikre*. Denne var mer gjenstridig enn de to første. Fram til rundt 1950 ble det stadig gjort forsøk på å vise at sikker kunnskap var mulig. Denne sikkerheten gjaldt de rester som ennå formodentlig kunne vites, nemlig kombinasjonen av sansningen og selve ordningsfunksjonen i vår tankevirksomhet. Men etterhvert ble det klart at dette måtte oppgis. Siden 1960-tallet har den siste rest av sikkerhet, den erfaringsbaserte vitenskapen, blitt framstilt som mer eller mindre godt innsauset i menneskelig vilje, subjektivitet og sosiale konvensjoner. Selve sanseinntrykket er ikke lenger rent. Det er alltid preget av våre tolkninger, av de systemer av mening vi bærer med oss allerede når vi møter tingene. Vi kan dermed ikke stole på fakta som noe en gang for alle fastlagt. Ordningsfunksjonen, dvs. logikken, blir stående igjen som på en øde øy. Den har ikke lenger noe sikkert som den kan utøves på.

Som dr. Fischelson kan vi da vende oss til Spinoza og si at vi er blitt tåper. "Tåpe" blir da uttrykk for en dypere, negativ erkjennelse: vi vet ikke lenger. Piet Hein uttrykker det slik: "Å vite hva man ikke vet er også en slags allvitenhet".³ Fischelson sier: Jeg er blitt tåpe, men fordi jeg har vært i Spinozas tankeverden, vet jeg at jeg er det.

Historisk sett er vi altså blitt ristet løs fra noen illusjoner som har ligget til grunn for vestlig kultur i lang tid. Disse illusjonene har gitt store resultater gjennom vitenskap og teknologi. Man siktet mot stjernene, og nådde tretoppene. Da Fischelson tok del i Spinozas tanke, kjente han seg vektløs og lykkelig. Motstanden og tregheten i den sanselige verden ble borte. På liknende vis fjerner den vitenskapsbaserte teknologien verdens motstand. Samtidig har det oppstått mange alvorlige problemer i kjølvannet av vitenskap og teknologi. Vi trues av

Olav H. Hauge

Kor lenge har du sove?

Dette vågar du,
slå augo opp
og sjå deg ikring?
Jau, du er her,
her i denne verdi,
du drøymer ikkje,
ho er slik du
ser henne, tingi her
er slik.

Slik?

Ja, nett slik,
ikkje onnorleis.
Kor lenge har du
sove?

økologisk katastrofe, atombomben kan bli et mareritt, mange kjenner seg fremmedgjort overfor en del av teknologien osv. Er ikke denne negative siden Fischelsons tomhet og mageonde, noe vi fornemmer har direkte sammenheng med hans ivrige spinozisme? Han kjenner ikke godt nok etter. Vi har ikke kjent godt nok etter. Vi har vært i den tankemessige mestringsgrep og våkner delvis opp til en bakrus.

Det passer godt at Fischelsons avgjørende krise starter i 1914. Mange har pekt på at den moderne, optimistiske europeiske kultur fikk et sammen-

brudd med første verdenskrig. Den teknologiske fornuft viste nå virkelig sin ødeleggende side, likesom den hadde demonstrert sin begrensning gjennom Titanics undergang i 1912. Fra 1920-tallet økte antallet og betydningen av pessimistiske, kulturkritiske filosofiske refleksjoner.

BRINGING IT ALL BACK HOME

Så står altså Fischelson ribbet tilbake. Han ser opp og tilbake på Spinoza og snakker med ham. Selv er han kommet ned på jorden. Men der er han jo også rikere! En kvinne har forløst ham. De kroppslige plagene er lindret. Her er noe nytt som bryter fram når Spinoza blir fjernere.

Så også i filosofien. Vår umiddelbare væren i verden har blitt satt på den filosofiske dagsorden framfor søken etter verdensfornuften og det absolutt sikre. Den såkalte fenomenologien kritiserte i mellomkrigstiden at vitenskapen hadde revet seg løs fra livsverden og var blitt en egen orden av abstraksjoner. Etter Einsteins og Bohrs gjennombrudd i fysikken ble det gjerne framhevet at forskerne hadde vansker med på en og samme gang å fatte de fysiske lovene og den tilforlataelige verden de gikk rundt i til daglig. Fenomenologien framhevet at man igjen måtte forbinde vitenskapen og livet, man måtte komme tilbake til livet selv. Livet slik det ble levd, ikke slik det ble tenkt.

Denne vendingen, som altså kom omtrent samtidig med det kulturelle omslaget etter 1918, gjorde noe med bildet av vitenskap og tenkning. Disse intellektuelle aktivitetene ble så å si flyttet ut av sentrum. Uten å miste sine pretensjoner om å si noe riktig, begynte de å framstå som idealiseringsforsøk, som nødvendige forenklinger og avledninger. De hadde ikke lenger monopol på det området hvor det egentlige og opprinnelige defineres. Eksistensialisten Sartre skal ha kjent det som en stor befrielse at det igjen

var mulig å filosofere på alvor omkring det dagligdagse. Parisiske kaféer entret de filosofiske tekstene. Filosofen måtte ikke lenger innta det himmelske og allvitende utenfra-perspektivet for å kunne si det grunnleggende. Vår daglige væren i verden, alt det vi tar for gitt og ikke reflekterer over, *blir* det grunnleggende, det som alt annet springer ut av.

Dette var budskapet til blant andre Heidegger, som var Sartres største inspirasjon. Vi er først og fremst kastet ut i verden og står i et umiddelbart, ureflektert engasjement til det som er rundt oss. Tanken starter der, når noe bryter sammen i den umiddelbart fungerende tilværelsen. Med Heidegger og andre kom filosofien tilbake fra høytflyvende sannhetsbestrebelse, tilbake til det som er så innlysende og nært at det er vanskelig å oppdage.

FJELL SOM FJELL

OG VANN SOM VANN

Det fins et zen-ord som sier at mennesket først ser fjell som fjell og vann som vann. Når mennesket oppnår en viss innsikt om zen, innser det at fjellene ikke lenger er fjell og at vannene ikke lenger er vann. Men idet mennesket blir opplyst, ser det igjen fjell som fjell og vann som vann.

Fenomenologi og eksistensiell filosofi har fullført noe som likner på det siste trinnet her. Fischelson og filosofien har sluppet den holdningen som stiller seg utenfor og betrakter verden som om alt det som framtrer egentlig var noe annet. Da han tenkte med Spinoza, oppfattet Fischelson seg ikke som Fischelson, men som en ørliten variasjon i Guds verden. Det er denne typen synsmåte, det vi kan kalle den teoretiske betraktning, som er sluppet. For er det *dette* Fischelson bør binde seg til som sannheten om seg selv og verden? Eller kan han se at han gir en avledet framstilling av livet, en framstilling som er tynn og monoton i forhold til den konkrete rikdom som

veller fram her og nå. Singer får fram at Fischelsons vektløse og lykkelige øyeblikk med Spinoza er badet i hans kroppslige og sjelelige lidelse, hans ensomhet, hans oppmerksomhet idet han ser opp mot himmelen. Men i den grad Fischelson binder seg til det spinozistiske perspektivet, glir alt dette unna som vesentlig for hans egen erkjennelse. Det blir så å si en rest som ikke er integrert i det egentlige. Bare krigen og erfaringen med kvinnen, noe som trenger seg på utenfra, klarer å bringe ham nær sin eksistens igjen.

For den teoretiske betraktning kretser jorden om solen og seg selv i et system av himmellegemer. For den teoretiske betraktning er menneskelivet (i følge endel evolusjonister) et forsøk på å spre gener. Disse tingene ser dikteren gjerne på en annen måte:

[...] som när du gick vid min sida
mot solnedgången, aftonen den
underbara

Også her merkes solens forhold til jorden og menneskets reproduktive side. Men alt ses fra eksistensens synspunkt, slik det er for en enkelt av oss denne ene gangen. Her er grunnen vi begynner å tenke ut fra. Her er det Fischelson holder borte grepet, slik at det blir del av tilværelsen. Dikt søker ofte å fange den åpne erfaringen, den som står alene og sprenger det etablerte. Teorien underordner derimot erfaringen en regel, slik at den alltid er seg selv lik. Ut fra den sier vi bare: nok en gen-spreder, nok en omdreining, nok en variant av det samme. Teoriens utsagn kan være riktige. De kan også representere nyttige innsikter, siden de dekker store flater av virkelighet. Men de griper ikke erfaringens fylde og karakter av å være enestående. De beskriver en monotoni og er uten følelse for det som møter et mer umiddelbart nærvær. (Noe som for øvrig ikke hindrer at også den daglige oppfatning av verden kan henfalle til monotoni.)

Som Heidegger-eleven Hannah Arendt påpeker: Når vi tenker, trekker vi oss på en måte unna eksistensen. Imidlertid er vi alltid del av verden, "we are of the world" og kan ikke bli rene betraktere.⁴ Tilbaketrekningen kan ikke fullføres. Vi kan ikke leve i en tenkt verden. Å tro at en løsgjort teoretisk forståelse er mulig, tjener bare til systematisk utelukkelse av det som er. Noe av det værende forblir da fragmenterte rester, uforklarte og uvedkommende vedheng, uerkjente økologiske problem, uforståtte nevrososer og sykdommer, det som i novellen er framstilt som Fischelsons plager. Makter Fischelson derimot å stige ned i det konkrete, kan han iblant være innoom Spinoza. Men uten den samme utelukkende intensitet. Han sier, kanskje med et eget glimt i øyet, at han er blitt en tåpe. Slik står han i det konkrete samtidig som han kan gi tanken en plass.

FORBI DEN

TEORETISKE HOLDNINGEN?

Det tok Fischelson 30 år med Spinoza å komme gjennom den andre fasen i zen-ordet! Livet hans nærmet seg slutten. I vestlig filosofi var det Platon som først virkelig etablerte denne andre fasen, hvor alt blir til det som det ikke er. I den kjente hulelignelsen framstiller han den dagligdagse, levde verden som full av skyggebilder. De danser på veggen i hulens bunn foran folk som sitter i lenker og ikke kan se annet. Men så blir én løsgjort fra lenkene. Han starter en smertefull oppstigning mot de forskjellige lyskilder og arrangement som frambringer skyggebildene. Til sist kommer han til solen. Da spør Platon retorisk om han ikke vil trekke den slutning at det er solen "som på en eller annen måte er årsak til alt som de ser der nede". Den omvendte har dermed fullført oppstigningen til "det tenkbare verden" og har bare medynk for de som er blitt igjen nede blant skyggene.⁵ Det egentlige er det tenkte, det umiddelbart levde er illusjon.

Hvis vitenskap og teknologi springer ut av den teoretiske innstilling, kan det hevdes at vår teknologiske livsform er kulminasjonen av Platons holdning. Denne holdningen fikk fra 1600-tallet en kraftig vridning i retning av naturvitenskap. Slik kom det som lenge hadde holdt seg som spekulativ filosofi til å munne ut i teknologi som stilte seg overfor naturen og grep inn i den. Vi gjorde oss kort fortalt fortrolig med bakenforliggende, monotone mekanismer. Dermed ble vi istand til å ta dem i bruk og frambringe langt mer kompliserte og effektive verktøy enn det som fantes tidligere. Vi skapte innretninger som så å si brakte de bakenforliggende mekanismene ut mot vår umiddelbart erfarte verden. Vi tok i bruk atomenergi, elektrisk og fossil energi, aerodynamiske lover osv.

Slik sett lever vi – eller kan vi velge å leve – i en eksistensielt sett forenklet verden. Med teknologien kan vi være i noe som nærmer seg en konkretisert tankeverden, som om Fischelsons spinozistiske tanke skulle ha materialisert seg og utbredd seg i hele hans loftsværelse. Det blir da nettopp en oppgave å komme tilbake til eller opprettholde en fullere væren, en væren som befinner seg midt i et ikke-behersket mysterium, som når vi er i naturen uten bare å ta den i bruk. Helt naturlig følger derfor fenomenologi og eksistensfilosofi den teknologiske

utviklingen som en skygge. Nettopp i den teknologiske livsform dukker det eksistensielle tema fram på det sterkeste. Samtidig er det da en utfordring ikke å gjøre seg blind for de bidrag som den teoretiske tenkningen gir. Den tredje fasen er en tilbakekomst, men den ødelegger ikke fruktene fra den foregående. Snarere står den i et stadig forhold til den. Den er overhodet ikke identisk med den aller første, tankeløse naivitet.

Fischelsons 30 år er i (den filosofisk-vitenskapelige) kulturens perspektiv altså de snart 2500 år som er gått siden filosofiens høydepunkt i det gamle Hellas. Vendingen tilbake til eksistens, hvorfra den teoretiske innstillingen mer beskjedent framstår som idealisering og nødvendig forenkling, er kanskje et slags betinget farvel til en lang historisk utvikling.

¹ Isaac B. Singer, *The Spinoza of Market Street*, New York, 1980, s. 7-32. (Overs. til am. fra jiddisch.)

² I. Kant, *Grundläggning av sedernas metafysik*, Gøteborg, 1997, s. 80.

³ Sit etter S. V. Troye, *Teori- og forskningsevaluering*, Tano, 1994, s. 72.

⁴ Hannah Arendt, *The Life of the Mind*, San Diego, 1978, s. 22.

⁵ Hulelignelsen er gjengitt i E. A. Wyller, *Platon I. Grunnvisjonen og det Skjønne*, Oslo 1995, s. 61-64.

OLE NYGAARD

MEDITASJON OG EKSISTENSIELLE DILEMMAER

I middelalderromanen om Olav Audunssøn forteller Sigrid Undset om en mann som drepte naboen sin i en krangel om noen taustumper – bare en av hennes mange skildringer av menneskets voldsomme drivkrefter. Det store romanverket er en utforskning av våre irrasjonelle sider – hvordan erotiske og aggressive drifter skyver nøktern overveielse til side og skaper lidelse. I Acem-meditasjon utforsker vi slike drivkrefter i et stillere klima. Dermed får vi mulighet til en noe større grad av betraktende avstand til oss selv og innsikt i egne bidrag til ytre konflikter.

Begrepet irrasjonell bruker vi nokså upresist og gjerne om uheldige handlinger forårsaket av at følelsene tar overhånd. Omvendt snakker vi om rasjonelle handlinger preget av rolig og kjølig vurdering. Vi har lett for å tenke at det er snakk om fornuft kontra følelser. Så enkelt er det neppe. Det kan like mye bære galt av sted om vi skyver følelser til side. Vi handler i et komplekst samspill mellom emosjonelle impulser og mer kjølige, vurderende

og kontrollerende krefter.

Både opplevelser og handlinger formes i spenningsfeltet mellom impuls og kontroll. Sigrid Undsets verk handler også om konsekvensene av å holde for mye tilbake. Olav går hele livet og bærer på samvittighetsnag for et drap og snakker aldri ut om det. Følelsene stenges inne, og han blir en innesluttet og fjern mann.

Situasjoner der våre irrasjonelle sider provoseres frem, inngir ofte angst, skam og andre vonde følelser. Vi har lett for å skyve det hele unna og sette lokk på. Tryggheten må være stor for at vi ellers skal åpne oss rundt slike problematiske sider ved oss selv. I det videre skal vi se på de betingelser som må til for slik åpning, og drøfte hvordan Acem-meditasjon på en stille måte inviterer frem irrasjonelle sider og skaper betingelser for bearbeidelse.

Vi kan slite med at impulsene tar overhånd eller at kontrollen er for sterk, men få av oss faller rendyrket i den ene eller den andre grøften. For stor hemning av aggresjon kan føre til at kontrollen innimellom sprekker og vi får raserianfall. Forholdet mellom impuls og kontroll er svært komplekst. I dette forholdet lever vi i eksistensielle dilemmaer som unndrar seg enkle løsninger. Hver for oss har vi gjerne et nokså repeterende mønster. Vi gjør de samme feilene om og om igjen. Det dreier seg om krefter som er vanskelige å mestre, og som unndrar seg enkle viljesbeslutninger.

I tillegg gjør vi gjerne som Olav Audunssøn. Der vi kjenner at vi har svakheter, har vi lett for å tie. Livet byr ikke uten videre på så mange muligheter på å nærme seg de irrasjonelle deler av oss selv i en rolig og åpen atmosfære. Disse deler kommer som regel til uttrykk i provoserende og vanskelige situasjoner, og etterpå setter vi lett lokk på det som skjedde.

"Ti sed og skikk forandres meget, alt som tidene lider, og menneskenes tro forandres og de tenker annerledes om mange ting. Men menneskenes hjerter forandres aldeles intet i alle dager", skriver Sigrid Undset, kanskje noe resignert. I bøkene om Olav

Olav og Ingunn i impulsenes vold som tenåringer. Johan H. F. Kippenbroecks tegning i Den Norske Bokklubbens utgave

Audunssøn skildrer hun mennesker i kreftenes vold – heftig kjærlighet, elskende som rømmer for å få hverandre, hengivenhet, hev, trofasthet, svik, nederlag, skam, krangel og drap. Men også innesluttethet, avstengning, reservasjon og livløshet.

Katolikken Sigrid Undset skildrer mennesket som synder. Synd er vår skjebne, og eneste vei ut er å be om Guds tilgivelse. Dette er hennes løsning på den eksistensielle utfordringen – hennes perspektiv på livet. I det videre skal vi utforske et alternativ innfallsvinkel.

Noe av det som kjennetegner oss når vi blir irrasjonelle, er at vi stenger av deler av opplevelsens- og handlingsrommet. I innlednings-eksempelet om han med taustumpene var bakgrunnen for drapet at han ble beskyldt for å ha kuttet dem opp. Dette må åpenbart ha utløst en sterk følelse av å bli krenket. Dermed ble andre sider ved saken trengt til side, så som at dette ikke var en voldsomt stor sak, i hvert fall ikke noe å ta et annet menneskes liv for. Det hadde store konsekvenser å drepe et menneske – også på 1 200-tallet.

Eksempelet er dramatisk. Men vi kjenner igjen reaksjonsmønsteret fra vår egen hverdag. Vi kan reagere sterkere enn et saksforhold i seg selv skulle tilsi. Vi kan bli truffet på et ømt punkt eller rett

og slett overreagere fordi vi er slitne eller har hatt belastninger som gjør luntene kortere. Eller det kan være en person vi lett reagerer på. Reaksjonen blir sterkere enn både vi og andre skulle ønske. Det kan være et vedvarende mønster hos oss at

Vi kan bli nokså absolutte, og valgfriheten begrenses

bestemte situasjoner reagerer vi sterkt på. En bestemt følelse vekkes og både opplevelse og derpå følgende reaksjon/handling snevres inn. Valgfriheten begrenses, og vi kan bli nokså absolutte eller rigide.

Igjen er forholdet flertydig. Det er en naturlig og fordelaktig reaksjon i en del situasjoner å innsnevre persepsjonsfeltet. Blir man angrepet og må kjempe for livet, er det ikke spesielt rasjonelt å bli opptatt av hva den andre føler når man forsøker å uskadeliggjøre ham. Blir man angrepet av en tiger, er det ikke særlig lurt å begynne å tenke for mye på at dette er en truet dyreart – i hvert fall ikke hvis man prioriterer egen overlevelse. I pressede situasjoner kan det være en fordel å reagere instinktivt og uten for mye ettertanke.

Problemer oppstår lett når denne type reaksjonsmåte overtar i situasjoner som nøkternt sett ikke er så veldig truende.

Det motsatte problem har vi hos den som hemmer sine følelser og har dårlig tilgang til dem. Noen mennesker er for rolige i situasjoner som skulle kalle på handling og rask reaksjon. Eller det kan være andre situasjoner som oppfattes dårlig fordi følelser-

registeret er snevert.

I livet utfordres vi i ulike situasjoner til å bruke det vi har tilgjengelig på av fornuft og følelser. Hva som i den enkelte situasjon er mest adekvat vil ofte være svært flertydig.

La oss for se på et dramatisk eksempel som illustrerer de dilemmaer som kan oppstå. I ettertid er det lett å si at Europa i årene før annen verdenskrig opptrådte for lite aggressivt overfor Hitler og ga ham spillerom som førte til katastrofen. Man gjorde ikke det som for ettertiden fremtrer som det absolutt mest rasjonelle, nemlig å stanse ham i tide. Lenge valgte man en fredelig og ettergivende linje. Kanskje vegret man seg for å se hvor farlig situasjonen var. Ikke en uvanlig menneskelig reaksjon. Tross etterpåklokskapens selvfølgelig perspektiv kan man også sette seg inn i tankegangen til dem som utsatte i det lengste det drastiske virkemiddel som krigen er. For dem virket det mest rasjonelt å avverge væpnet konflikt i det lengste.

Det finnes ingen fasit på hva som er rasjonelt og irrasjonelt. Ofte ser vi det først i etterkant. En mengde situasjoner preges av forhold vi ikke ordentlig overskuer og valg må treffes under stor grad av usikkerhet. Men det kan nok hevdes at vi bedrer vår mulighet til å gjøre bedre vurderinger og valg hvis vi bevarer åpenhet og har tilgang på våre ulike ressurser, både emosjonelle og rasjonelle.

Fanget inn i den ytre verdens omskiftelighet og kompleksitet er det vanskelig for oss å endre opplevelsese- og handlingsmønstre. Sterke følelser har en tendens til å overrumple oss igjen og igjen. For store hemninger er det ikke bare å blåse bort. Vi trenger på en eller annen måte hjelp til å bearbeide det i oss som fører til følelsesmessige utbrudd eller avstengning. Vi trenger hjelp til å skape åpninger der vi har tendenser til å lukke til.

Vi må skape en enklere situasjon, mer skjermet mot ytre inntrykk. Den terapeutiske situasjon er slik. Psykologen hjelper til åpning, bearbeidelse og øket selvinnsett. I Sigrid Undsets katolske verden er skriftemål viktig for å ventilere det man sliter med inni seg. Den bearbeidende og kanskje forløsende samtale er viktig for mennes-

Olavs første drap

ket.

Mindre kjent er det at meditasjon også er en arena for arbeide med indre krefter. Tradisjonelt har meditasjon i liten grad vært forstått slik, og selv om den moderne verden i større og større grad tar meditative teknikker i bruk, er ikke den psykologiske viten om deres muligheter svært utbredt.

Gjennom Acem-meditasjon er arbeidet med å skape større åpenhet i sinnet systematisert og tematisert gjennom veiledningspraksis og metodeforståelse. I det følgende skal vi se hvordan denne teknikken kan være en redskap til større åpenhet også i det ytre liv.

Acem-meditasjon er best kjent som en avspenningsteknikk. Det merkes best ved at vi blir mer rolige, både i kropp og sinn. I tillegg får vi over tid bedre tilgang på avstengte og ubevisste deler av sinnet. Men i den sammenheng kommer det også motreaksjoner. Våre tendenser til tillukning og avstengning, som vi kan kjenne fra vanskelige situasjoner i det ytre liv, vil også prege oss i meditasjon.

Avspenningen er behagelig, men åpenheten virker også provoserende. Vi får mer kontakt med vanskelig og uferdige deler

av oss, nettopp de underliggende følelser som kan overvelde oss i det ytre liv. Også i meditasjon vil vi lukke til overfor det som er vanskelig og ukjent. Vi vil ubevisst finne måter å medi-

Åpenheten virker provoserende

tere på som virker mindre åpnende. Det blir følgelig en konflikt mellom to impulser i oss – en som vil åpenhet og en som vil det motsatte.

Ubevisst drives vi mot irrasjonell atferd. Vi ønsker avspenning, men uten å være klar over det anstrenger vi oss på umerkelige måter. Vi gjør det motsatte av det som fører til målet. Ved å kjenne på og over tid arbeide med denne indre konflikten skaper vi grunnlag for større åpenhet mot de mer avstengte deler av sinnet. Tilgjengeligheten på følelser øker. Det i oss som fører til overreaksjoner og følelsesutbrudd får slippe til i et indre klima av ro slik at det slipper noe av taket. Vi domineres mindre av det i det ytre liv. Det legges grunnlag for en mer fruktbar balanse mellom følelser og kontroll.

For å ta et eksempel. Mange vil kjenne at de kan bli anspente stilt overfor krevende oppgaver eller situasjoner. Det kan være en skjerpelse som gjør at man yter bedre. Men det kan også være det motsatte. Anspenning virker lett begrensende, særlig hvis situasjonen krever en mer avslappet holdning. Overfor noen oppgaver kan det være bra å bli prestasjonsorientert. Overfor andre oppgaver kan det virke låsende.

For å skape kontakt med andre mennesker, lære å danse eller spille, lære språk, lære håndverk, for å ta noen eksempler, kreves at

man ikke er for stiv og anspent. Man binder seg og begrenser handlingsrepertoaret.

Boken "Zen i bueskytingens kunst" handler om nettopp dette. En man fra Vesten skal lære bueskyting av en japansk zen-mester. Undervisningen dreier seg om hvordan utøve handlingen med den største konsentrasjon og samling og likevel helt avspent. År etter år holder de på. Samtidig er det mer enn å lære å skyte med pil og bue. Det er en prosess der hele personligheten involveres og utvikles mot større avspenhet.

I meditasjon vil man møte igjen de samme tendenser til prestasjonsorientering man kan ha i det ytre liv. Her kan de begrensede sider av dette mønsteret bli tydeligere. Prestasjonsorientering vil fremtre klarere som en hindring i utførelsen av meditasjon. Greier man å se og endre det, vil det ha en overføringseffekt til det ytre liv.

Det grunnleggende ved meditasjon er at det skapes en mer isolert situasjon der vi i fred og ro kan kjenne på de krefter som styrer oss, både de følelser som presser på innenfra og våre egne strategier for kontroll. Det tar lang tid og krever regelmessig praksis å bli klar over de ulike påvirkninger som er til stede når vi mediterer. Hvordan vår egen psykologi setter spor i meditasjonsutførelsen. Men det er forbausende hvor mye små endringer i meditasjonsutførelse kan ha betydelige virkninger i det ytre liv.

EIRIK JENSEN

EN SAMTALE MELLOM DET RASJONELLE OG DET IRRASJONELLE

DER: Jeg har ofte undret meg over hva du egentlig har imot meg.

DIR: Listen er lang. Jeg kan begynne med det opplagte: Du kaller meg irrasjonell. Det er ikke uten videre pent. Du bruker skjellsord, og så venter du at jeg skal høre på deg?

DER: Jeg vil jo mene at alle bør høre på meg. Det ville jo i alle fall være det fornuftigste. Og jeg kaller deg jo ikke annet enn det du er.

DIR: Der kan du se - innbilsk er du også. Og prektig. Og bunn grå og kjedelig. Og selv om du kaller meg irrasjonell er du egentlig ganske avmektig.

DER: Du tillater deg ganske mye i dine karakteristikker.

DIR: Jeg kan tillate meg alt. Jeg er grenseløs. Jeg er hemmet. Fryktesløs og engstelig. Jeg er sort og hvit på samme tid. Og best

av alt: Jeg er fri hvor du må følge den opptrukne sti. Se der – rimer ikke det?

DER: Vel, jeg er ikke helt enig i at du er fri. Du har verken herredømme over deg selv eller konsekvensene av dine inn- og utfall. Og du oppnår jo heller ikke det du vil. I går, for eksempel, riktignok kastet du deg over sjokoladen, og fråtset i vei, til tross for dine forsetter om å slanke deg til badesesongen.

DIR: Hvem var det som hadde de forsettene? Det var jo deg, det. Jeg var sulten. Da spiser jeg. Fråtsing er deilig. Så enkelt er det.

DER: Jo, men da ødelegger du jo bare samtidig for deg selv. Vil du egentlig se ut som en blekfet hvalross på stranden?

DIR: Ødelegger? For hvem? Jeg gjør det jeg har lyst til jeg. Forresten er det helt feil, og typisk innbilsk av deg, å fremstille deg selv som selvets vokter og beskytter, og meg som det motsatte. Tvertom er det hele tiden *du* som går til angrep på selvfølelsen.

DER: Det skjønnte jeg ikke.

DIR: Se der, en innrømmelse! Har du ikke lest resultatene av de siste eksperimentelle undersøkelsene?

DER: Hva sikter du til?

DIR: Jo, forsøkspersonene diagnostiseres først langs aksen depressiv/normal. Dernest spørres de om hvordan de oppfatter seg selv og andre, hvordan fremtiden sannsynligvis kommer til å arte seg gitt visse utgangsbetingelser osv. Det viser seg at det er de klart *depressive* som gjennomgående har det mest *realistiske* virkelighetsbildet.

DER: Og hva mener du det viser om meg?

DIR: Jo, du er jo den rasjonelle, dvs. den som er mest realistisk og sannferdig. Til og med vitenskapen har nå bevist at den posisjonen du forfekter faller sammen med den depressive holdning, dvs. den holdning som utsetter selvet for størst angrep

innenfra.

DER: Det skjønnte jeg ikke.

DIR: Dine innrømmelser er som musikk for mine ører! Ifølge klassiske psykologiske forklaringsmodeller er depresjon ikke annet enn innovervendt og inadekvat aggresjon: Dvs. at selvet går til aldeles urimelige angrep på seg selv. Hvis *det* er grunnlaget for et realistisk verdensbilde kan du ha det for meg. Jeg er mer opptatt av å forsvare selvet enn å tilstrebe denne prektige kjedelige realismen din. Som gamle Ibsen sa: Tar du livsløgnen fra et gjennomsnittsmenneske osv.

DER: Jeg er ikke med på dette - Etter mitt syn må det rasjonelle alternativ være å forsøke å forene et realistisk verdens- og virkelighetsbilde med hva som på kort og lang sikt best gavner selvet.

DIR: Du er flink på programerklæringer, men i praksis funker det jo ikke. Hør etter - snusfornuftdustemiddel: I det lange løp skal vi alle dø. I det lange løp skal til og med hele verden gå under. Det eneste realistiske verdensbildet er jo det som viser at alt er meningsløst og absurd. Da kan vi like godt gjemme oss for virkeligheten og ha det moro så lenge det varer.

DER: Jeg vil mene at det ikke er det eneste realistiske perspektivet. Et rasjonelt perspektiv må ta utgangspunkt i en målestokk som svarer til perspektiveierens - i menneskets tilfelle må det være et menneskelig perspektiv. Innen menneskelivets perspektiv er det mye rom for mening, vil jeg hevde.

DIR: Påstander, påstander. Jeg trodde du som rasjonell ville evne å tilby noe mer overbevisende enn det. Og du kommer ikke utenom at vi alle sammen kommer til å dø. Noen av oss tidlig - neppe noe å rope hurra for. Og resten sent, etter en skrøpelig og nedverdiggende alderdom, fulle av kreft eller Alzheimer eller noe annet. Heller ikke det er vel riktig festlig. Og så venter du at selvet skal ta alt dette inn over seg og bli riktig begeistret, fullt av livslyst og pågangsmot? Nei, da har jeg et bedre tilbud: Glem det! Fortreng det vekk! Projiser det ut! Rasjonaliser det bort! Du kaller

jo selv alt dette for forsvarsmekanismer. Det er det jeg gjør - forsvarer selvfølelsen overfor virkelighetens fullstendig ubarmhjertige angrep.

DER: Jeg er med på det et stykke på vei. Det er det du *forsøker* å gjøre. Det er bare at du gjør det på måter som gjør at du lider, eller snarere: påfører selvet du skal beskytte unødige lidelse. Jeg vil gjerne hjelpe deg til å finne frem til en annen måte.

DIR: Og det vil du at jeg skal tro på? Hver eneste gang jeg konfronteres med din realisme kjenner jeg bare ulyst, motstand og smerte. Dette har jeg rett og slett ikke tid til. Jeg skal på fest.

DER: Og drikke bort livssmerten? Tror du at du kan bedøve deg fra den?

DIR: Hvorfor ikke? Og så får jeg det morsommere også - kvinner vin og sang lalala.

DER: Du er klar over at du kan gå til grunne?

DIR: Måtehold? Jeg synes du er litt på defensiven allerede. Og utgangspunktet var vi jo enige om - at vi skal alle gå til grunne allikevel. Selv Nobelprisvinneren i økonomi Gary Becker mener at den eneste forskjellen mellom en narkoman og en normalt fungerende er diskonteringsrenten - dvs. hvor mye mer du foretrekker en fugl i hånden i dag fremfor flere fugler i hånden om noen dager/uker/måneder.

DER: Alle utsagn fra alle Nobelprisvinnere i økonomi kan neppe alle være sanne - til dels motsier de hverandre. Jeg vil mene at Becker her provoserer mer enn han forklarer. Til å være dypt irrasjonell er du forresten forbausende opptatt av å finne rasjonelt belegg for dine standpunkter.

DIR: Hvis det kan tjene mitt anliggende gjør jeg gjerne det.

DER: Men det tjener jo til å illustrere et poeng: Selv om du er irrasjonell sett i ett perspektiv, kan du i et annet perspektiv fremstå som rasjonell. Du er for eksempel opptatt av å forsvare selvfølelsen. Det er jo ikke i seg selv irrasjonelt, tvertom. Og når du, eller din vert, i din tidlige barndom lærte seg dine teknikker - forsvarsmekanismer, som psykologene kaller det, var det kanskje den beste løsningen du hadde. Så det ligger en slags rasjonalitet i disse forsvarsmekanismene. Gjorde det ikke det, ville det i en viss

forstand være helt umulig å forstå dem. Det er bare det at i et mer voksent eller modent perspektiv fremstår disse forsvarsmekanismene som mer belastende, og mer ødende i forhold til de ressurser og den livsglede din vert kunne ha tilgang på, enn nødvendig.

DIR: Ha. Jeg syns du allerede er på defensiven jeg. Først innrømmer du at forskningen viser det er umulig å forene realisme og lykke. Og nå sier du til og med at jeg er rasjonell. Men jeg vet at du tøver – dette mener du egentlig ikke. Du innledet jo med å karakterisere meg som irrasjonell.

DER: Det er du og. Men det er en slags klokskap også i deg, som psykiateren George Vailant uttrykker det. Problemet er at klokskapen bygger på et fordreid virkelighetsbilde, og på et fordreid selvbilde. Dine hensikter er gode – å verne om selvet. Men som jeg alt har påpekt – du øder dine ressurser og påfører ditt selv helt unødige begrensninger og lidelser. For ikke å snakke om hva du påfører andre.

DIR: Her kommer den undertrykkende moraliseringen! Dette gidder jeg ikke å høre på. Og uansett – tror du at all denne moraliseringen, selv om den hadde vært sann – ville ha forandret en tøddel? Har du ikke skjønnt at når jeg hører den ekle prektige stemmen din så går jeg bare under jorden, eller gjemmer meg i det ubevisste, som mer raffinerte sjelsvitere enn deg har sagt. Jeg kan jo oppholde deg med godt snakk, men som jeg sa er du avmektig – snakk i vei du, du forandrer ikke meg.

DER: Jeg har aldri trodd at jeg skulle forandre deg ved bare å snakke til deg, eller snakke deg til rette. Du forsøker å gi inntrykk av at jeg er innsiktsløs. Jeg er det motsatte. Og det betyr at jeg forstår – svært godt – at det skal mer til for å bevege deg. Jeg skjønner du er både redd, og sint, og såret, og engstelig, og bærer på rester fra tidlige og vanskelige minner. Men det finnes metoder.

DIR: Pass opp – her kommer hjernekirurgen og skal fjerne alle uhumskheter, alle svulster og utvekster som ikke passer inn i den strømlinjeformede idealbildet ditt. Hør her: Har du noen gang tenkt at uten lidelse, uten konflikt, uten irrasjonell sjalusi, hat, frykt og fortvilelse, uten forelskelse, ville det ikke være liv, ikke kunst, ikke følelser? Skal du sterilisere alle mennesker fra det som avler frem all denne menneskelige rikdommen?

DER: Igjen – du misforstår. Hvis denne rikdommen er noe vi dypest sett ønsker og trenger, og sjalusi og hat er den eneste måten å frembringe det på, er det bare rasjonelt å gjøre det som skal til for å få det frem. Men jeg er ikke helt overbevist om at all den lidelse som du forårsaker kan forsvares på denne måte. Selv om Holocaust har gitt opphav til dype og viktige refleksjoner over menneskesjelen og tilværelsen er jeg ikke sikker på om ikke verden likevel ville vært bedre uten.

DIR: Igjen – du er så forbaska kjedelig. Og forutberegnelig rettlinjert som en pekefingerstokk. Det er jeg som er den impulsive og kreative, som har innfall og utfall som skaper spenning i tilværelsen. All denne kjedelige logikken truer med å drepe det som lever og bobler og har fantasi.

DER: Også der tar du feil. Hvis du vil kreve eierskap til all impulsivitet og fantasi, til bevissthetsstrømmen som er forutsetning for kreativitet og fornyelse, er du på villspor. Det er jeg ikke med på.

DIR: Nå er det min tur til å utbe en forklaring.

DER: Gjerne: Impulsivitet er i seg selv verken rasjonelt eller irrasjonelt. Når jeg sitter og leser en avis kan jeg få en innskyttelse om å gjøre noe, for eksempel å male taket blått. Innskyttelsen er i seg selv verken fornuftig eller ufornuftig. Det er først når jeg eventuelt velger å følge impulsen at jeg kan bedømme om det er klokt. Rasjonalitet er en egenskap ved handlinger og oppfatninger, ikke handlingsimpulser.

DIR: Den var god. Så du vil mene at det kan være rasjonelt å malet taket blått?

DER: Det mente jo Michelangelo da han lå under hvelvingen over det Sixtinske Kapell. Mitt poeng er at rasjonalitet har med valg å gjøre. Og valg skjer alltid i en eller annen form for kontekst.

DIR: Kontekst blåtekst blåkopi kopinor norogsør sørgelig. Alt dette er sørgelig. Og kjedelig – akkurat som denne gråkjedelige fornuften du er, og som du prediker. Det er jeg som er sprelsk og følsom. Så får det heller briste eller bære over med meg når det går galt.

DER: Sprell i vei du – det blir ikke sannere av den grunn. Nei, jeg fastholder: Det er ikke du som har eierskap på fantasi og følelser. Følelser og fantasi er tvert imot fornuftige å ha. Min tur til å gå til vitenskapen: Enkelte hjerneskader fjerner forbindelsen mellom den delen av hjernen som rommer følelser og den delen som skal velge. Personen blir nærmest følelsesløs, og samtidig ute av stand til å foreta valg. Så følelseløsheten gjør personen ufornuftig, i betydningen ute av stand til å foreta fornuftige valg. Følelser er også svært viktige bestanddeler i mellommenneskelige relasjoner – mellom voksne og barn, mellom partnere, og i det hele i de aller fleste av livets vesentlige arenaer. Det er ingen nødvendig motsetning mellom fornuft og følelser. Når følelser blir svært sterke, kan de riktignok bære av med oss – vi mister besinnelsen, og handler ufornuftig. Men sterke følelser kan også være viktige å ha kontakt med og gi uttrykk for – sorg for eksempel, når vi mister noen som har stått oss nær. Og fantasi – det er jo også svært viktig, og fornuftig, å ha tilgang på. Det gir jo grunnlag for kreativitet og fornyelse både i kunst, vitenskap og også i samspill mellom mennesker. Så igjen: Det avgjørende er ikke om vi føler eller ikke, men hvordan følelsene og fantasiene får plass i våre liv.

DIR: OK. Nå gidder ikke høre på dette lenger. Jeg går heller og maler taket blått. Eller kanskje heller: svart. Det er sånn du får meg til å føle meg. Jeg angrrer på at jeg innlot meg på denne samtalen.

DER: Du angrrer. Det kan jo være et fremskritt – du reflekterer etterpå over noe du har gjort, og finner ut at det i grunnen ikke var så klokt. Kanskje en kime til noe her?

DIR: Ja, du har sikkert rett: Jeg føler meg bare så forferdelig ussel, dum og liten når jeg hører på all denne klokskapen. Og så kaller jeg deg alleslags ting for å forsvare meg. Men jeg vet jo innerst inne at det er du som vet, og som vet best. Og joda: jeg har jo gjort mye jeg angrrer på. Idiotiske ting. Idiot som jeg er. Men jeg får det bare ikke til. Det er ikke noe vits i å prøve engang. Forsettene om badesesongen kan jeg for eksempel bare glemme. Og forleden hadde jeg bestemt meg for at jeg endelig skulle si fra

til NN om hva jeg synes om henne. Men jeg fikk ikke det til heller.

DER: Det var da svært så selvkritisk du plutselig ble?

DIR: Er ikke du også kritisk mot meg da? Hele denne samtalen har jo bare vært å få kjeft: «Irrasjonell, irrasjonell, irrasjonell.» Og sikkert fullt fortjent.

DER: Har det virkelig vært det? Jeg tror ikke det – det har i alle fall ikke vært min hensikt. Men du har oppfattet det slik. Kanskje mer enn det var grunnlag for? Vi er jo alle irrasjonelle. Hvis det er noen trøst: Noen kloke mennesker – Stein Mehren, for eksempel, mener til og med at den største irrasjonalitet bor i det som gjerne fremstår som det aller mest rasjonelle. At all fornuft her en skyggeside, som den er blind for, og som er det motsatte. «Myten og den irrasjonelle fornuft» har han kalt en essaysamling.

DIR: Akkurat når jeg trodde jeg skulle få trøst så forsvinner du – til og med fornuften går det ikke an å tro på. Jeg hadde et bilde av deg som uendelig klok og allvitende, en som alltid gjorde det riktige. Som et ideal. Og nå faller alle gulldrømmene sammen i postmehrenmodernistisk grus.

DER: Jeg tror dine skuffelser beror på en feilslutning: At det rasjonelle er noe som er perfekt, at det er et feilfritt ideal. Det er noe som heter å la det beste bli det godes fiende. Slik jeg ser det er det rasjonelle snarere å gjøre så godt man kan, med det utgangspunkt man rår over.

DIR: Jo, men ikke engang det greier jeg. Jeg får det ikke til. Eller kanskje: Jeg gidder ikke. Jeg er sikkert lat og dum. Jeg orker ikke. Hele tiden så mange nederlag.

DER: Vel, all denne selvpiskingen – hva fører den egentlig til? Er den egentlig så fruktbar?

DIR: Sikkert ikke. Men jeg er jo så dum at jeg ikke kan la være.
Forresten: Kanskje har du et godt råd – en rask fempunktsplan for hvordan jeg skal bli fornuftig, lykkelig og harmonisk?

DER: Hadde jeg det ville det være å kaste blå i øynene på deg. Det er alt annet enn lett å forandre seg, i alle fall dypere sett. Men det går an.

DIR: Jada – her kommer prektigheten igjen.

DER: Det er du som velger å se det slik. Og på den måten gjøre det lettere å vedbli der du er. Men er det egentlig det du vil?

DIR: Hvordan vite hva man egentlig vil? Har du noe patentsvar på det?

DER: Like lite som på annet som virkelig betyr noe. Og likevel: Jeg mener vi må forsøke å lete, undres, reflektere, prøve – så godt vi kan. Hvis vi skal ta det liv som skjebnen har skjenket oss på alvor.

DIR: Du, jeg ser på klokken jeg. Det er snart Big Brother. Det er artig det – så mye snålt det går an å gjøre! Så du forresten forrige gang?

DER: Kjenner du etter når du ser slikt? Gir det deg virkelig noe? Eller tjener det til noe annet?

DIR: Så du er imot all underholdning også? Visste jeg det ikke – du er altfor slitsom.

DER: Jeg ber deg bare kjenne etter. Og ja – det kan være ganske slitsomt, eller provoserende. Selv om det ikke dreier seg om annet enn å forsøke å være til stede i det man gjør. Men jeg vil samtidig mene at det mest er berikende.

DIR: OK: Jeg har bestemt meg – jeg skal bli et bedre menneske. I morgen. Men nå kommer TV Norge først - Ha det!

BOK

VIBEKE VIDEM

VEGETARIANISME - LIKE GAMMEL SOM MENNESKET

Colin Spencer: The Heretic's Feast: A History of Vegetarianism. University Press of New England, Hanover, USA, 1996. ISBN 0-87451-760-5.

Den som antok at vegetarianisme er et relativt nytt fenomen i Vesten, har mange overraskelser i vente i Colin Spencers bok om vegetarianismens historie. På 350 sider gir Spencer et fascinerende innblikk i hvordan kosthold, religion og politikk har vært vevet sammen gjennom tusener av år. Fremstillingen er understøttet av et vell av fakta fra tallrike kilder som spenner fra arkeologi og historie, over klassisk litteratur og filosofi fra Østen og Vesten til kjente og ukjente skrifter helt frem til de aller siste årene.

Spencer starter med å referere til forskning som viser at de tidligste mennesker hovedsakelig ernærte seg som samlere av plantekost, evt.

supplert med litt jakt og fangst. Husdyrhold begynte først med klimatiske endringer og etter utviklingen av jordbruk. Fortsatt var hverdagskosten primært vegetarisk unntatt i områder hvor de klimatiske forhold tilsa noe annet. I det gamle Hellas spiste folk flest bare kjøtt på de offentlige festene noen ganger i året, hvor prester eller rikmenn utførte rituell slaktning og ofring til gudene. Allerede da fantes det filosofiske retninger som argumenterte imot en diett inneholdende kjøtt, og det er holdepunkter for at de bygget på urgamle egyptiske religiøse myter. Også strømninger fra buddhistisk filosofi nådde til Europa og Lilleasia. Pythagoras (ca. 500 f.Kr.), mest kjent for oss for sin læresetning om rettvinklede trekanter, reiste vidt omkring og grunnla en vel ansett filosofisk skole hvor tro på reinkarnasjon og praktisering vegetarianisme var helt sentrale. Pythagoras' syn fikk betydelig innflytelse over mange senere

tenkere.

Med kristendommen kom gradvis et skifte. Spencer gir dokumentasjon for at den tidligste kristne kirken etter Jesu død var nærmest vegetarisk. Dette var en tid med mange forskjellige sekter, og det var strid om hvem som representerte den rette tro. Den fremvoksende ortodokse kirken bygget på Pauli forståelse av Jesus som guddom, og tok opp i seg den gamle jødiske tradisjonen hvor Gud hadde gitt menneskene rett til å herske over jorden. Da var det ingen grunn til å spare dyreliv, og St Augustin uttalte at vegetarianisme var toppen av overtro. I flere århundrer var det uklart om den ortodokse kirken eller en av de tallrike alternative kristne trosretningene kom til å få størst innflytelse. Som ledd i maktkampen mot alternative kristne trosretninger ble vegetarianisme etterhvert erklært som kjetteri, og tusenvis av mennesker ble drept fordi de ikke spiste kjøtt – symbolet på at de ikke bøyd seg for Kirkens makt. Å spise kjøtt var ikke lenger en måte å livnære seg – det var blitt tegn på at man underkastet seg Guds lover og påbud.

I renessansen mistet Kirken noe av sin makt, og gamle skrifter som fremhevet vegetarianisme ble gjenoppdaget. Dyrs lidelser ble igjen et tema, og eldgamle tanker om at grusomhet mot dyr ville bidra til grusomhet mellom mennesker dukket opp igjen. Samtidig begynte noen å peke på at det gikk med mye jord til å fø husdyrene. På 1700-tallet uttalte Descartes at kropp og sjel var atskilte, og at dyr ikke hadde noe til felles med mennesker fordi de ikke kunne snakke. Men dette synet ble utfordret, og parallelt med humanistiske

strømninger vokste en vegetarbevegelse frem med økende styrke, særlig i England.

MISHANDLING AV

DYR VAKTE REAKSJONER

Jordbruksrevolusjonen førte til at stadig mer land ble inngjerdet til husdyrbeiter mens matmangel ble hverdagen for de lavere klassene. Bl.a. på grunn av dette og en samtidig matfråtsing hos overklassen var den radikale dikteren Percy B. Shelley (1792-1822) konsekvent vegetarianer og skrev flere skrifter som argumenterte intenst for dette synet. Shelley og andre radikalere hadde stor innflytelse, bl.a. på Mahatma Gandhi. Igjen vokste det frem grupper av kristne fundamentalister som var vegetarianere av åndelige grunner, bl.a. på bakgrunn av tanker fra svensken Emanuel Swedenborg (1688-1772). På 1850-tallet ble "The Vegetarian Society" stiftet, en religiøst inspirert organisasjon som la vekt på høy moral, renhet og helsemessige aspekter av kostholdet. Parallelt med dette ble reaksjonene på mishandling av husdyr og inhumane slaktemetoder stadig sterkere. Men selv om vegetarianere ikke lenger ble betraktet som kjettere, stod de fortsatt på siden av det etablerte samfunnet. Spencer viser med tydelighet hvordan samfunnet fra de tidligste tider er blitt provosert når noen er spørrende til noe så primært som hva man spiser – og fortsatt blir det. Indirekte stiller jo vegetarianerne spørsmålsteget ved samfunnets fundament, samtidig som de irriterer ved å være mer moralske. Når det ikke lenger er mulig å brenne eller halshugge dem, er latterliggjøring en nærliggende

reaksjon.

Ved rasjoneringen i forbindelse med andre verdenskrig ble det nødvendig for myndighetene i England å stimulere til større forbruk av vegetabiliske matvarer for å skaffe nok mat. Fordi alle fikk samme matmengder, ble forskjellene i ernæring mellom de sosiale klassene utvisket. Helsetilstanden ble sterkt forbedret, med nedgang i barnedødelighet og langt bedre vekst hos barna. Også i Norge var det et oppsving i interessen for vegetarmat og vegetariske oppskrifter under krigen. Men etter krigen ønsket folk å glemme det harde tidene, og forbruket av kjøtt begynte å klatre mot nye høyder.

REDUSERER

LIVSSTILSSYKDOMMER

Spencer fører vegetarianismens historie helt frem til i dag, da det er blitt klart at vegetarisk ikke bare er fullt tilstrekkelig, men faktisk kan bidra til å redusere forekomsten av livsstilssykdommer som hjerte-/karsykdom og kreft. Han trekker frem hvordan moderne metoder for masseproduksjon av kjøtt og egg ikke bare fortsetter å påføre dyr lidelse, men både har omfattende økologiske konsekvenser og følger for verdens totale matvaresituasjon. Boken gir eksempler på hvordan

sterke interesser fra landbruket og matvareindustrien har stanset lovendringer som kunne bidratt til forbedringer av dyrenes vilkår og folkehelsen, og viser hvordan økonomiske interesser har ført til at husdyrene fores med slakteavfall, hønsefjær og annet avfall. Forekomsten av infisert mat og matforgiftning øker dramatisk, "kugalskap" spres til nye områder, og myndighetene i mange land "har ikke råd" til å innføre effektive tiltak. Kanskje ikke så rart at flere og flere i vestlige land velger som Pythagoras, Ovid, Leonardo da Vinci, Benjamin Franklin, Tolstoy, og Gandhi, for å nevne noen kjente vegetarianere gjennom historien?

Boken er den første samlede fremstillingen av vegetarianismens historie, og imponerende detaljert og grundig. Spencer, som både er forfatter, matkritiker for avisen "The Guardian" og har laget kokebøker, skriver i forordet at han ikke ante hvor lang, dramatisk og sammensatt denne historien faktisk var før han begynte arbeidet med boken. Dette har han greid å fremstille på en engasjerende måte, som formidler sosial- og kulturhistorie fra en ny og tankevekkende vinkel - uansett hva slags kosthold leseren selv måtte ha.

På tampen

Redaktør: Wiggo Smeby

RØYKFYLTE FAKTA

Arlig dør 3 millioner mennesker av tobakk (1993) Dette er forventet å øke til 10 millioner pr år i 2020-2030, hvorav 70% i U-land. 1.1 milliarder mennesker røyker, det er ca 1/3 av befolkningen over 15 år. Ingen annen sykdom er en helserisiko i samme omfang som røyking. For hvert 1000 tonn tobakk som dyrkes dør 1000 mennesker. 5000 milliarder sigaretter produseres hvert år. Halvparten av alle langtidsrøykere dør av tobakken. I 1995, døde 514 000 røykere av lungekreft i den vestlige verden, mens 625000 døde av tobakk-relaterte hjertesykdommer.

Nikotin er av eksperter antatt å være like avhengighetsskapende som heroin og kokain. Selv om 80% av alle som røyker, sier de ønsker å slutte, er det færre enn 50% som klarer det før de blir 60 år.

TOBAKKSHISTORISKE FAKTA

Dyrking av tobakk er antatt å ha startet i Amerika for ca. 3000 år siden. Indianerne rullet tobakksbladene til enslags sigar som de kalte "tabaco" Mayaene kalte røyking for "sik'ar".

1492: Columbus "oppdager" tobakken. Han fikk de første bladene som gave av en indianerhøvding, men kastet dem umiddelbart uten å vite hva det var. Rodrigo de Jerez er antatt å være den første europeer som røykte. Han tok tobakken med hjem til Portugal, men

røykingen skremte naboene slik at de fikk inkvisisjonen til å sette ham i fengsel i 7 år.

1560: Jean Nicot de Villemain, den franske ambassadøren i Portugal, skriver om alle de nyttige medisinske egenskapene ved tobakk, bl.a. skulle den helbrede migrene. Nikotin er oppkalt etter ham.

1572: En anonym artikkel med tittel *Worke of Chimney Sweepers* indikerte at de sykdommer feiere fikk fra sot kanskje kunne forekomme også hos røykere.

1604: Kong James I av England skriver sitt motangrep på tobakken, "A Counterblaste to Tobacco". Han øker importavgiften med 4000%.

1606: Kong Philip av Spania begrenser dyrking og innfører dødsstraff for salg til utlendinger.

1617: Keiseren av Mongolia innfører dødsstraff for bruk av tobakk.

1619: Første transport av kvinner ble sent fra Europa til tobakksbøndene i Amerika for å bli giftet bort. Prisen, inklusive transport, var 120 pund tobakk pr stykk.

1634: Tsar Alexis i Russland innfører straff for røyking; Første gang var pisking, oppskåret nese og forvisning til Sibir. Andre gangs straff var dødsstraff.

Samme år erklærte den gresk-ortodokse kirken at det var tobakk som ruset Noah, og la derfor ned forbud.

1638: I Kina var straffen for bruk eller salg halshugning.

1665-66: Man trodde at tobakk beskyttet mot pesten. Røyking ble derfor obligatorisk på det britiske universitetet Eton for å holde pesten unna.

1701: Nicholas Andryde Boisregard advarer mot tobakkens skader, deriblant at menns kjønnslemmer "forvitret".

1705: Staten Virginia legaliserer livslangt slaveri. Alle som ikke var kristne i sine hjemland, kunne være slaver, primært for plantasjer som dyrker bomull og tobakk.

1761: Dr. Percival Pott i England noterer tilfeller av kreft hos feiere, og spekulerer på om dette også er en fare for røykere.

1890: Tobakk blir listet i *US Pharmacopoeia*, en offentlig liste over medisinske preparater. 26 stater begrenser salg til mindreårige.

1900: 4,4 milliarder sigaretter selges i USA.

1904: En dommer i New York dømmer en kvinne til 30 dagers fengsel for å røyke foran sine barn.

1912: Dr. I. Adler er den første til å anta sterke indisier mellom røyking og lungekreft.

1916: Henry Ford offentliggjør en anti-røyk brosjyre med tittelen «*The Case against the Little White Slaver*».

1918: Det amerikanske krigsdepartementet kjøper hele produksjonen til Bull Durham Tobacco. General Pershing uttaler at røyk er like viktig som kuler for å vinne krigen. "Tobakk er en uunnværlig del av de daglige rasjoner, vi må ha tusenvis av tonn med en gang" Soldatene kom hjem etter krigen avhengige av tobakk.

1930: Det omsettes ca. 120 milliarder sigaretter. Storbritannia har fått den høyeste andelen lungekreft i verden.

1939: « — a cigarette recognized by eminent medical authorities for its advantages to the nose and throat» Annonsetekst brukt av Phillip Morris.

1939-1945: Soldatene i annen verdenskrig får også sigaretter i sine stridsrasjoner.
7121 tilfeller av lungekreft rapporteres i USA i 1940.

1946: RJR begynner sin reklame-kampanje «More Doctors Smoke Camels»

1948: Lungekreft har øket 5 ganger raskere enn andre kreftformer siden 1938.

1948-1949: Marshall-hjelpen sender 93.000 tonn tobakk gratis til Tyskland.

1949: 45% av den voksne befolkningen i USA røyker, langt de fleste er menn.

1950: Det omsettes ca 500 milliarder sigaretter av ledende amerikanske merker.

1951: TV serien «I Love Lucy» (Lucy-show) begynner. Det er det mest sette i de fire første av i alt seks sesonger. Sponset av Philip Morris.

1952: Kent sigaretter markedsføres med «Micronite» filter, den såkalte beste helse-beskyttende innovasjonen i sigarettens historie. Filterets hemmelighet var asbest.

1953: Liggett avretter for sine sigaretter : «Just what the doctor ordered»

1956: Antall døde av lungekreft øker til 29 000 i USA.

1957: Pave Pius XII ber jesuittene slutte å røyke. Det var ikke så mange av dem, men de hadde vært viktige i å spre bruk av tobakk rundt i verden, og tobakksindustrien var bekymret for at paven skulle inkludere røyking i listen over katolske synder. Det skjedde dessverre ikke.

1964: Den amerikanske legeforeningen tar imot 10 millioner dollar for tobakks-forskning fra seks firmaer og støtter offentlig industriens motstand mot merking av sigarettpakkene som helseskadelige.

1965: Den britiske regjering forbyr sigarett-reklame på TV.

1966: Den amerikanske kongressen sender 600 millioner sigaretter til flom-ofrene i India. U-hjelp eller resultat av god lobbying ?

1968: Philip Morris introduserer Virginia Slims, et merke rettet mot kvinner siden deres andel av røykere ligger langt etter menn.

1970-årene: Tobakk er det mest markedsførte produkt i USA

1980: Superman II: Lois Lane tenner seg sigaretter. I 50 år som tegneseriefigur røykte aldri Lois Lane. Visstnok betalte Philip Morris 42.000 dollar for 22 bilder av Marlboro logo i filmen. New York State Journal of Medicine offentliggjorde en kritisk artikkel med tittelen»Superman and the Marlboro Woman: The Lungs of Lois Lane.»

1981: Årlig forbruk i USA når toppen med 640 milliarder sigaretter.

1987: «Go to Hell» sigarettene introduseres, «Cheaper than psychiatry, better than a nervous breakdown».

- 1989: Røyking forbys på innenlandske flyreiser i USA.
- 1991: Studier på merkevaren Joe Camel dokumenterer at 91% av 6-åringer i USA kan knytte tegneseriefiguren til sigarettmerket. Joe Camel og Mickey Mouse gir samme gjenkjennelse og assosiasjon hos barna. Camel's markedsandel hos tenåringer under 18 år er økt fra 0,5% til 32,8% siden starten på Joe Camel- kampanjen.
- 1992: Nikotin-plasteret introduseres
- 1994: Financial World rangerer Marlboro som det nest mest verdifulle varemerke etter Coca Cola.
- 1995: De hemmelige B&W tobakksarkivene legges ut på Internett
- 1995: Den amerikanske legeföreningen bekrefter at de hemmelige tobakksarkivene dokumenterer at den amerikanske befolkning har blitt ført bak lyset av tobakksindustrien.
- 1995: Den velkjente Marlboro-mannen i reklamen, David McLean, dør av lungekreft.
- 1997: Direktørene i tre av de store tobakksfirmaene innrømmer for første gang at tobakk er helseskadelig, at røyking forårsaker kreft, og at tobakk har tatt livet av et stort antall mennesker.
- 1997: EUs helseminister anbefaler å forby tobakks-reklame.
- 1999: WHO lanserer konferanse for å fremme tiltak for å kontrollere tobakksbruk. Rekordartet støtte fra 50 av 191 medlemsland som er villige til å gi finansiell og politisk støtte. Arbeiderparti-sympatisør eller ikke, heia Gro !!
- 2000: Den kanadiske helseminister beslutter å bruke sterke bilder av kreftinfiserte lunger, munn- og svelg på sigarettesker.

RETTLIGE FAKTA

- 1997: de første store tobakksforlikene. Tobakksindustrien innrømmer staten Mississippi erstatning på 3,6 milliarder dollar. Texas får 14 milliarder, Florida 11,3 milliarder.
- 1998: Staten Minnesota mottar 6,1 milliarder.

2000: Tobakksbøndene saksøker tobakks-firmaene for 69 milliarder dollar på grunn av tap i forbindelse med tobakks-firmaenes erstatninger til myndighetene.

Og slik fortsetter det

IRONISKE FAKTA

2001: Tobakksindustrien introduserer et sukkertøy med nikotin. Det er visstnok et alternativ til nikotin-plaster eller tyggegummi. Det er selvfølgelig ikke ment for å gjøre barn og ungdom avhengige av nikotin

BLI DYADE-ABONNENT, DU OGSÅ

Mat og drikke

Drift og dyd

Fotball og terapi

Det er ikke lett å være barn

Vellyst og lidelse

Ibsen og Proust

Du finner det meste i Dyade. Tidsskriftet for deg som ikke leser tidsskrifter.

Reflektert, men ikke tungt. Tankevekkende, men ikke innfløkt. Kanskje litt på tvers av tidens selvfølgelige tanker.

Hvert hefte belyser ett tema. Som abonnent er du derfor med i en liten bokklubb.

For mindre enn 200 kroner får du fire hefter i året.

Du kan også bestille enkeltnumre.

Ring 23 11 87 00

Fax 22 83 18 31

E-post: dyade@acem.no

Hjemmesider: dyade.no

Jeg bestiller:

- Abonnement på Dyade
4. nr. pr. år kr. 190
- Bok om Acem-meditasjon
Stillhetens psykologi kr. 125
- Boken *Personlig produktivitet* kr. 145
- Boken *Tal bedre* kr. 195
- Boken *Stress - arbeid - kjærlighet* kr. 140
- Godt grønt*. Kokebok for vegetarmat. kr. 240
- For kropp og sinn*. Vegetariske basisoppskrifter kr. 240
- CDen *Inner Strength* kr. 125
- Gratis brosjyre for Acems kurs

Følgende temahefter av Dyade:

.....
.....
.....

Navn:

Adresse:

BREV

Kan sendes
ufrankert i
Norden.
Adressaten
vil betale
porto.

SVARSENDING

AVTALE NR. 126000/95PB

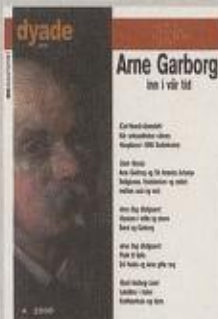
DYADE

Postboks 2559, Solli

N-0202 OSLO

NORGE

Temahefter

4 2000

Haugtussa - når seksualiteten våkner. Garborg og indisk filosofi. Arne og Hulda til fjells og på Labråten.

1 2000

Middelaldersk forfølgelse, vår tids massedrap, medienes anklager.

2 2000

Hva kan Milan Kunderas romaner si om det å være menneske?

3 2000

Eksistensielle utfordringer i en samtid med få faste holdepunkter for verdvalg og fordypelse.

1 2001

Hvordan vi skaper fortiden gjennom subjektiv tolkning og samfunnsbilder fra vår egen tid.

3 1999

Les Bibelen som en roman, med Gud som hovedperson og Satan som hans skygge.

2 1998

En rasende dikter med giftig husdyr. Ibsen i Italia reiser nordmennene.

2 1999

Har vi et søkessamfunn hvor ingen vil være voksne eller autoriteter?

363341
HØGSKULEN I SOGN OG FJORDAN
POSTBOKS 133
6851 SOGNDAL

Våre mange viljer

I dette Dyade undersøker vi hvordan irrasjonelle impulser og krefter styrer oss. Vi ser på parforhold, overtro, økonomi, angst, filosofi, meditasjon. Så veldig mange løsninger på problemene serverer vi ikke. Det har heller ikke vært siktemålet. Sannsynligvis er det ikke særlig rasjonelt å servere en mengde gode råd. Siden vi mennesker styres av mye annet enn kjølig, kalkulerende fornuft, er irrasjonalitet noe vi må leve med og forholde oss til mer enn å søke å løse i en fei. Altfor mange av samtidens tilbud dreier seg om kjappe løsninger på eksistensielle dilemmaer.

Vi tror at det er interessant i seg selv å studere våre mer irrasjonelle sider. Vi lever i en kultur som har lett for å tenke at den er gjennomsyret av rasjonalitet og vitenskapelighet. Det er tendenser til å fornekte at mye av tilværelsen preges av underliggende uvisshet og krefter vi har liten styring med. Bevisstgjøringen av dette kan i seg selv være fruktbar. Det du vet om, blir du mindre styrt av.

